

ธรรมิกวัตร ภาค ๓

สังเวชนียสถานในอินเดีย
และจักรเทศนา

ของ

พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร

คณะภิกษุสามเณรและศิษยานุศิษย์
วัดสัมพันธวงศ์
พิมพ์เป็นธรรมานุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๐

อติโรจติ ปญฺญาย
บุญช่วย พลอยชุม

ธรรมิกวัตร ภาค ๑
สังเวชนียสถานในอินเดีย
และจักรเทศนา

ของ

พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร

คณะภิกษุสามเณรและศิษยานุศิษย์
วัดสัมพันธวงศ์
พิมพ์เป็นธรรมานุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๐

คำปรารภ

ในโอกาสพระราชทานเพลิงศพ ของท่านพระเดชพระคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ เจ้าคณะจังหวัดธนบุรี–นนทบุรี–ปทุมธานี (ธรรมยุต) และอดีตกรรมการมหาเถรสมาคม ณ เมรุ หน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส พระนคร ในวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๐ คณะภิกษุสามเณรและศิษยานุศิษย์ วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร ได้ระลึกถึงอุปการะคุณ ที่ท่านพระเดชพระคุณ ได้เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของเหล่าศิษย์ทั้งหลายมาเป็นเวลานาน กอร์ปด้วยเป็นพระเถระผู้ใหญ่ มีเมตตาธรรมแก่เหล่าศิษยานุศิษย์ทุกถ้วนหน้า ในโอกาสพระราชทานเพลิงศพครั้งนี้ จึงได้คัดเลือกหนังสือ ซึ่งท่านพระเดชพระคุณเป็นผู้แต่งเองพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ คือ :–

๑. ธรรมิกวัตร ภาค ๑ เป็นหนังสือแนะแนวการปฏิบัติธรรมในชีวิตประจำวัน สามารถนำเอาไปปฏิบัติได้แก่คนทุกชั้น กล่าวได้ว่าเหมาะสำหรับพุทธศาสนิกทุกวัย

๒. สังเวชนียสถานในประเทศอินเดีย ซึ่งพระเดชพระคุณได้ตามเสด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ. ศ. ๒๔๗๘ ในสมัยนั้น การที่พระสงฆ์ไทยมีโอกาสไปต่างประเทศ โดยเฉพาะดินแดนพุทธภูมิ (อินเดีย) นั้น เป็นของยากและมีจำนวนน้อยมาก ทั้งนี้ก็เพราะการคมนาคมไม่สะดวกอย่างหนึ่งและวงการคณะสงฆ์ไทยเรา ไม่มีนโยบายการเผยแผ่พุทธศาสนาใน

ต่างประเทศอย่างกว้างขวาง เช่นในปัจจุบันนี้ หนังสือเรื่องสังเวชนียสถานในอินเดีย พระเดชพระคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ ได้เขียนขึ้นในลักษณะของการแนะนำให้ผู้จักการเดินทาง สภาพอันเป็นจริง ดินฟ้าอากาศ ความเป็นอยู่ของประชาชน และความเป็นไปของศาสนา ตลอดถึงเรื่องเกี่ยวกับโบราณคดี ในดินแดนพุทธภูมิ

๓. จักรเทศนา คือเทศนากัณฑ์สุดท้าย ซึ่งพระเดชพระคุณแสดงทางวิทยุกระจายเสียง กรมประชาสัมพันธ์ หลังจากแสดงธรรมกัณฑ์นี้แล้ว ท่านก็อาพาธเรื่อยมา จนกระทั่งถึงมรณภาพ

หนังสือดังกล่าวมานี้. อาจอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้สนใจอยู่บ้างไม่มากก็น้อย คณะภิกษุสามเณรและศิษยานุศิษย์ วัดสัมพันธวงศ์ได้บำเพ็ญกุศลอุทิศถวายมาแต่ต้น จนถึงพิมพ์หนังสือเป็นธรรมาบรรณาการนี้ หากจะมีผลานิสงส์ใด ๆ ซึ่งเกิดจากกุศลกรรมที่ได้บำเพ็ญนี้จงเป็นผลสัมฤทธิ์ อำนวยสุขสมบัติ แด่พระเดชพระคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ นิทฺเทสกเถร ทุกประการ

คณะศิษยานุศิษย์

วัดสัมพันธวงศ์ พระนคร

๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๐

ถ่ายเมื่อทำบุญอายุครบ ๘๐ ปี

วันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๐๘ (เป็นภาพครั้งสุดท้าย)

เถรประวัติ

นามคามจารึกในหิรัญบัฏ

พระมหารัชชมังคลาจารย์ วิมลญาณอุดม พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์ พุทธศาสนกฤตยาทร ธรรมยุตติกคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดสัมพันธวงศ์วรวิหาร พระอารามหลวง

นามเดิม เทศ

นามสกุล วิทยานุกรณ์

นามฉายา นิทฺเทสโก

นามบิดา หมื่นศิรินรา (อ่อง วิทยานุกรณ์)

นามมารดา นางศิรินรา (กรอง วิทยานุกรณ์)

ชาติกาล วันเสาร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๗ ปีจอ ตรงกับ วันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๔๒๙

ชาติภูมิ บ้านนาซา ตำบลปากน้ำประแส อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

มีน้องชาย – หญิง ร่วมบิดา–มารดาอีก ๖ คน คือ

ชายชื่อ แถว วิทยานุกรณ์ ถึงแก่กรรม

หญิงชื่อ ถิว (วิทยานุกรณ์) ราญรอน ,,

หญิงชื่อ ละม้าย (วิทยานุกรณ์) วงศ์แววดี ,,

หญิงชื่อ ละเมียด (วิทยานุกรณ์) กสิกรรม

หญิงชื่อ ระเบียบ (วิทยานุกรณ์) การุณ

หญิงชื่อ วาย วิทยานุกรณ์

ปฐมวัยและการศึกษา

เบื้องต้นศึกษาอักขรสมัยอยู่กับบิดา ต่อมามีอายุพอสมควร คือประมาณ พ. ศ. ๒๔๓๙ ถึง พ. ศ. ๒๔๔๐ ไปอยู่เรียนหนังสือกับพระครูสังฆการบูรพทิศ (เคลิ้ม) เจ้าอาวาสวัดสมมติเทพฐาปนาราม (วัดแหลมสน) ผู้เป็นลุง ถึง พ. ศ. ๒๔๔๑ มาอยู่วัดรังษีสุทธาวาสพระนคร กับพระภิกษุปานและพระภิกษุเพื้อ ได้ระยะหนึ่ง ป่วยเป็นไข้จึงกลับไปอยู่บ้านที่อำเภอแกลง พ. ศ. ๒๔๔๒ เมื่อหายไข้แล้วได้เข้าเรียนหนังสือไทยและสอบไล่ได้ชั้นมูล ๑–๒–๓ ได้ ที่โรงเรียนวัดโพธิทอง อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

พ. ศ. ๒๔๔๓–๒๔๔๔ มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร พระนครกับพระสุคุณคณาภรณ์ คือ เจ้าพระคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม. ร. ว. ชื่น นภวงศ์) ได้ศึกษาและสอบประโยคประถม ๑–๒–๓–๔ ได้ที่โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร

พ. ศ. ๒๔๔๕ เรียนและสอบประโยค ๑ ได้ที่โรงเรียนสายสวลีภิรมย์ (โรงเลี้ยงเด็ก)

พ. ศ. ๒๔๔๖–๒๔๔๗ ไปเรียนชั้นมัธยมศึกษาที่โรงเรียนวัดสุทัศน์เทพวราราม และสอบประโยค ๒ ได้ ที่โรงเรียนวัดราชบูรณะเป็นอันจบการศึกษาในสมัยนั้น

ขณะที่อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร กับพระสุคุณคณาภรณ์ หรือ เจ้าพระคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์นั้น ท่านมีโอกาสได้เฝ้ารับใช้ในเจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอยู่เสมอ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า พิจารณาเห็นว่า เจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯลฯ ทรงพอพระหฤทัย จึงนำไปถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่ในสำนัก ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า พระองค์นั้น

ครั้นจบการศึกษาอักขรสมัยแล้ว เจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระกรุณาโปรดให้ท่านเข้าทำงานในหน้าที่เลขานุการในพระองค์ ผู้ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ทั่วสังฆมณฑล ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา นับว่าท่านทำการงานรับใช้พระศาสนามาตั้งแต่ยังมิได้อุปสมบท

ระหว่างนั้น ท่านตั้งใจจะศึกษาวิชากฎหมาย ได้เตรียมตำราเรียนตลอดจนเครื่องแต่งกายไว้พร้อมแล้ว เผอิญเป็นไข้หวัด มีอาการมากจนอาเจียนเป็นโลหิต คิดว่าตัวจะต้องตาย แต่เมื่อค่อยทุเลา เกิดศรัทธาปรารถนาจะอุปสมบทเสียก่อนสัก ๓ พรรษา เมื่อลาสิกขาแล้วถึงจะเข้าเรียนกฎหมายตามที่ตั้งใจไว้ต่อไป

อุปสมบทและการศึกษาพระธรรมวินัย

เมื่ออายุครบอุปสมบทแล้ว เจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

ทรงรับเป็นองค์อุปถัมภก โปรดจัดการอุปสมบทให้ โดยพระองค์ทรงเป็นพระอุปัชฌายะ และทรงโปรดให้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ครั้งดำรงสมณศักดิ์ ที่ พระญาณวราภรณ์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทกาลเมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ. ศ. ๒๔๔๙ ณ พัทธสีมาวัดบวรนิเวศวิหาร

ในระยะแรก ศึกษาพระธรรมวินัยตามธรรมเนียมของภิกษุใหม่ในสำนักของสมเด็จพระอุปัชฌาย์บ้าง ในสำนักของสมเด็จพระกรรมวาจาจารย์บ้าง เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในทางปฏิบัติ ความตั้งใจที่จะลาสิกขาออกไปศึกษากฎหมายเพื่อความเจริญในทางโลกจางไป จึงสละตำรากฎหมายและเครื่องแต่งกายที่เตรียมไว้จนหมดสิ้น คิดว่าเมื่ออยู่ในหมู่คณะครบ ๕ พรรษา ได้นิสัยมุตก์แล้ว จะกราบทูลลาสมเด็จพระอุปัชฌาย์ ออกจากหมู่แสวงหาที่สงบ เจริญสมณธรรมตามอัธยาศัยต่อไป

แต่การมิได้เป็นไปตามที่ท่านคิด ทั้งนี้เนื่องมาจากพระโอวาทของสมเด็จพระอุปัชฌาย์ ที่ทรงประทานแก่ พระมหาวัน วัดมกุฏกษัตริยาราม มีความเกี่ยวเนื่องคล้ายคลึงกับความนึกคิดและชีวิตของท่าน เมื่อใคร่ครวญไป ทำให้ต้องคำนึงถึงตัว ถึงความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น และอะไรต่ออะไรอีกหลายเรื่อง ที่สุดความที่ตั้งใจไว้ก็เป็นอันต้องระงับไปอีก ปลงใจว่าจะทำไปตามอำนาจแห่งเหตุ จึงยอมรับตำแหน่งฐานานุกรม ช่วยทำการงานของหมู่คณะ ตั้งใจศึกษาพระปริยัติ

ธรรมจนแปลหนังสือได้ แต่ก็ไม่มุ่งหมายที่จะเข้าสอบเอาประโยคประธาน เพราะต้องการแต่เพียงศึกษาเพื่อคุ้มตัว และพอรับใช้ในหมู่คณะให้สมกับเวลาที่ผ่านไปเท่านั้น

เมื่อพรรษา ๙ ทรงโปรดให้ย้ายไปเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส

ต่อมา ทรงโปรดให้ย้ายกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ด้วยมีพระประสงค์จะส่งมาเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ตามที่พระพินิตวินัย (แจ้ง ปิยสีโล) เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ สมัยนั้นทูลขอ ตามความละเอียดในพระมหาสมณลิขิต ที่ ๑๙/๑๐๐ ลงวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๔๔๙

หน้าที่การงานเมื่อมาอยู่ที่วัดสัมพันธวงศ์

เมื่อย้ายจากวัดบวรนิเวศวิหาร มาอยู่เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ในระยะแรกได้ทำหน้าที่สอนนักธรรมชั้นตรี - โท - เอก ตลอดจนสอนบาลีไวยากรณ์และแปลธรรมบทเบื้องต้น นอกจากนั้นได้จัดตั้งโรงเรียนราตรีสัมพันธวงศ์ สอนภาษาอังกฤษแก่เด็ก ๆ เป็นวิทยาทานด้วย

พ. ศ. ๒๔๖๐ พระพินิตวินัย เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ มรณภาพ ได้จัดการบำเพ็ญกุศล และขอพระราชทานเพลิงศพตามประเพณี ทรงโปรดให้เป็นเจ้าอาวาสครองวัดสัมพันธวงศ์ ตั้งแต่ศกนั้นเป็นต้นมาจนถึงมรณภาพ เป็นเวลา ๕๐ ปี

การปกครองในวัด ได้จัดในรูปกรรมการโดยมีท่านเป็นประธานกรรมการ นอกจากนั้นได้ตั้งเจ้าคณะ เจ้ากุฏิ เจ้าหน้าที่ทำกิจสงฆ์ เจ้าหน้าที่การศึกษา ช่วยบริหารกิจการงานภายในวัด เป็นการฝึกหัดให้รู้จักทำหน้าที่ต่าง ๆ กันตามภูมิชั้นและความสามารถ

การศึกษาในวัด ท่านได้จัดการพื้นฟูทั้งนักธรรมและบาลี จนมีเปรียญประโยคสูงเกิดขึ้นมาก นอกจากนั้น ได้จัดหลักสูตรสวดมนต์ให้ภิกษุสามเณรที่มาอยู่ใหม่ได้ท่องบ่นทรงจำ แล้วทำการสอบเดี่ยวสอบหมู่ให้ได้เสียก่อน จึงรับเข้าเป็นภิกษุสามเณรในวัด ได้จัดให้ภิกษุ-สามเณรตั้งแต่พระเถระจนถึงนวกะ หัดเทศน์ปฏิภาณ เมื่อเวลาทำวัตรเย็นแล้ววันละรูปตามลำดับ หลังจากนั้นได้จัดให้มีการปฏิบัติ คือเจริญสมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐาน วันละประมาณ ๒๐–๓๐ นาทีเป็นอย่างน้อย

การสาธารณูปการ นับแต่ท่านเป็นเจ้าอาวาสมีอำนาจปกครองวัดโดยเด็ดขาด ก็ได้พยายามปรับปรุงบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุในวัดโดยลำดับมา นับแต่สร้างกำแพงวัด สร้างกุฏิ สร้างหอประชุม ห้องสมุด และที่สุดคือพระอุโบสถหลังใหม่ซึ่งกำลังก่อสร้างอยู่ขณะนี้ นับเป็นมหาปูชนียสถานที่ใหญ่โตกว้างขวาง ที่แปลกกว่าพระอุโบสถหลังอื่น ๆ ก็คือทำเป็นสามชั้น นับเป็นพระอุโบสถหลังแรกที่มีเกิดขึ้นในประเทศไทย แม้จะยังก่อสร้างไม่ทันสำเร็จเรียบร้อย แต่ท่านก็ได้วางรากฐานแนวทางไว้ให้ผู้อยู่ภายหลังได้ช่วยกันก่อสร้างต่อไปอย่างสะดวก

สบาย เพราะผลประโยชน์รายได้ที่ท่านได้อุตส่าห์พยายามสร้างสมไว้ให้เป็นสมบัติของวัด จัดอยู่ในขั้นที่มั่นคงพอสมควร

การเผยแผ่ ท่านได้ช่วยเหลือการคณะโดยจัดส่งพระเถระที่อยู่ในสำนักนี้ ออกไปเป็นผู้ปกครองวัดต่าง ๆ ในตำแหน่งปกครองของท่านบ้าง ที่อื่น ๆ บ้าง หลายวัดหลายจังหวัดด้วยกัน โดยเฉพาะจังหวัดระยอง ท่านได้เป็นกำลังช่วยเหลือสนับสนุน ให้ได้สร้างวัดธรรมยุตขึ้นหลายวัด ถึงปัจจุบันมีจำนวน ๙ วัด คือ

๑. วัดจุฬามุนี
๒. วัดตรีรัตนาราม
๓. วัดสนามรัตนาวาส
๔. วัดสารนาถธรรมาราม
๕. วัดสามัคคีคุณาวาส
๖. วัดวโนภาสสถิตย์พร
๗. วัดสโมสรวิปัสสนา
๘. วัดโสภณวราราม
๙. วัดศรีมงคล

ตำแหน่งหน้าที่

พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส
พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์
พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

พ. ศ. ๒๔๖๒ เป็นผู้ช่วยตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพายัพ และมณฑลมหาราช

พ. ศ. ๒๔๗๒ เป็นรองเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต

พ. ศ. ๒๔๗๖ เป็นอนุกรรมการมหาเถรสมาคม

พ. ศ. ๒๔๘๑ เป็นเจ้าคณะอำเภอสัมพันธวงศ์ –บางรัก– พ. ศ. ๒๔๙๔

พ. ศ. ๒๔๙๔ เป็นเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดธนบุรี–นนทบุรี –ปทุมธานี– พ. ศ. ๒๕๐๕

พ. ศ. ๒๔๙๘ เป็นสมาชิกสังฆสภา

พ. ศ. ๒๕๐๕ เป็นเจ้าคณะจังหวัดธนบุรี–นนทบุรี– ปทุมธานี (ธรรมยุต) – มรณภาพ

พ. ศ. ๒๕๐๖ เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม – พ. ศ. ๒๕๐๗

พ. ศ. ๒๕๐๗ เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม – พ. ศ. ๒๕๐๙

พ. ศ. ๒๕๐๙ เป็นกรรมการที่ปรึกษาศาสนสมบัติ (พ. ศ. ๒๕๐๙–๒๕๑๑)

หน้าที่พิเศษ

พ. ศ. ๒๔๔๘ เป็นเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า (ได้ทำหน้าที่เลขานุการในพระองค์นี้ก่อนอุปสมบท เมื่ออุปสมบทแล้วคงทำต่อมาอีกหลายศก)

–เป็นบรรณารักษ์ห้องสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย

–เป็นเลขานุการมหาเถรสมาคม

–เป็นกรรมการฝึกอบรมพระนวกะในวัดบวรนิเวศวิหาร

–เป็นผู้ฝึกพระเปรียญบางรูปให้ทำหน้าที่เลขานุการในพระองค์

พ. ศ. ๒๔๕๔ เป็นกรรมการสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร

พ. ศ. ๒๔๕๕ เป็นเลขานุการพิเศษ ในการสอบธรรมสนามหลวง

พ. ศ. ๒๔๕๖ เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลนครสวรรค์

– เป็นกรรมการสงฆ์รับกระแสพระดำรัสพิเศษ ไปพิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ที่มณฑลนครสวรรค์

พ. ศ. ๒๔๕๗ เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลอยุธยา

พ. ศ. ๒๔๖๐ เป็นกรรมการสงฆ์รับกระแสพระดำรัส ไปตรวจสอบปูชนียสถานโบราณวัตถุที่จังหวัดราชบุรี และจังหวัดเพชรบุรี

– เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก

พ. ศ. ๒๔๖๒ เป็นเลขานุการพิเศษ เรียบเรียงรายงานตรวจการคณะสงฆ์ และรายงานการสอบธรรมสนามหลวงใน

มณฑลพายัพและมณฑลมหาราช

พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นกรรมการเถรสมาคมธรรมยุตประเภทประจำ

พ.ศ. ๒๔๗๖-๒๔๘๙ เป็นรองประธานกรรมการเถรสมาคมธรรมยุต

- เป็นประธานกรรมการออกหนังสือวารสารธรรมจักษุ ตอนหลัง เล่มที่ ๑๙
- เป็นพระอุปัชฌายะคณะธรรมยุต ประเภทวิสามัญ

พ.ศ. ๒๔๗๘ ตามเสด็จสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง-วชิรญาณวงศ์ ไปดูการพระศาสนาในต่างประเทศ มีปีนัง ลังกา และอินเดีย พม่า ไปดูการพระศาสนาในจังหวัดต่าง ๆ ของประเทศพม่า และประเทศกัมพูชาเป็นส่วนตัว

พ.ศ. ๒๔๙๐-๒๔๙๗ เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุตประจำปี รวม ๘ ปี

พ.ศ. ๒๔๙๘-๒๕๑๐ เป็นกรรมการคณะธรรมยุตประจำปี

พ.ศ. ๒๔๙๙ นั่งหัตถบาสฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เนื่องในคราวทรงผนวช

การสาธารณูปการ

- เป็นผู้สนับสนุนการสร้างวัด สร้างอุโบสถวัดเนรัญ-ชราราม เพชรบุรี

- เป็นประธานกรรมการรื้อย้าย และสร้างวัดธาตุทอง พระโขนง พระนคร
- เป็นผู้ริเริ่มสร้างวัดธรรมยุตบางวัด และสนับสนุนช่วยเหลือการสร้างวัดธรรมยุตบางวัดในจังหวัดระยอง
- เป็นประธานกรรมการสร้างมหาอุโบสถวัดสารนารถ-ธรรมาราม ระยอง
- เป็นกรรมการที่ปรึกษาฝ่ายบรรพชิต ในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร
- เป็นผู้สนับสนุนช่วยเหลือการสร้างวัดธรรมมงคล ปุณณวิถี พระนคร
- สร้างถังเก็บน้ำฝน – หอไตร – หอปริยัติธรรม – เตาเผาศพ ที่วัดตะเคียนงาม อำเภอแกลง จังหวัดระยอง
- สร้างถังเก็บน้ำฝน – หอไตร – ถนน – เขื่อนหิน – ที่วัดสมมติเทพฐาปนาราม ปากน้ำประแส อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ฯ ล ฯ

สมณศักดิ์

ครั้งอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร

พ. ศ. ๒๔๕๑ เป็นพระครูสมุห์

พ. ศ. ๒๔๕๔ เป็นพระครูอเนกสาวัน

พ. ศ. ๒๔๕๖ เป็นพระครูวินัยธรรม ฐานานุกรมในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทั้ง ๓ ตำแหน่ง

พ. ศ. ๒๔๕๗ เป็นพระครูสัญญาบัตรที่ "พระครูพุทธมนต์ปรีชา"

เมื่อมาอยู่วัดสัมพันธวงศ์

พ. ศ. ๒๔๖๐ เป็นพระครูเจ้าอาวาสพระอารามหลวงที่ "พระครูวิบูลย์ศีลขันธ์"

พ. ศ. ๒๔๗๑ เป็นพระราชาคณะสามัญที่ "พระเนกขัมมมุนี"

พ. ศ. ๒๔๗๔ เป็นราชาคณะชั้นราชที่ "พระรัชชมงคลมุนี พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์กฤยาทร ยติคณิสสร บวรสังฆารามคามวาสี"

พ. ศ. ๒๔๙๔ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพในราชทินนามเดิม

พ. ศ. ๒๔๙๘ เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมในราชทินนามเดิม

พ. ศ. ๒๕๐๓ เป็นพระราชาคณะเทียบรองสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามสัญญาบัตรว่า "พระมหารัชชมังคลาจารย์ วิมลญาณอุดม พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์ สาสนพิพิธคุณาภรณ์ ยติคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี"

พ. ศ. ๒๕๐๖ เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในหิรัณยบัฏว่า "พระมหารัชชมังคลาจารย์ วิมลญาณอุดม พรหมจารีพรตนิวิฏฐ์ พุทธศาสนกฤตยาทร

ธรรมยุตติกคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี"

ปัจฉิมสมัย

พ.ศ. ๒๕๐๗ สุขภาพร่างกายเริ่มทรุดโทรม แต่คงไปไหนมาไหนได้ตามปกติ วันหนึ่งท่านมีกิจธุระผ่านมาทางวัดเบญจมบพิตร จึงแวะลงชมเสาพระอุโบสถ เกิดมีอาการวิงเวียนหน้ามืด ทำให้ซวนเซจะล้ม แต่ท่านก็ยังมีสติพยายามยืนนิ่งและนำยาหอมอินทรโอสถที่อยู่ในย่ามออกมาฉัน อาการค่อยดีขึ้นจึงกลับวัด นับแต่ครั้งนั้นมาอาการจุกเสียดแน่นหน้าอก มักจะมีอยู่เสมอ แต่นาน ๆ ครั้ง นอกจากนั้นปัสสาวะมักจะมีโลหิตปนออกมาเสมอ ใสบ้าง ขุ่นบ้าง ไม่แน่นอน ก่อนเดือนมิถุนายน ได้รับการแนะนำจากศิษย์บ้าง จากผู้เคารพนับถือท่านบ้าง ขอร้องให้ท่านพักผ่อนเพื่อรักษาตัว ท่านจึงเข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลสงฆ์อยู่ระยะหนึ่ง แต่ท่านบอกว่าอยากกลับมาอยู่วัด เพราะอยู่ที่โรงพยาบาลแทนที่จะได้พักผ่อน กลับต้องนั่งสนทนากับผู้ที่ไปเยี่ยมมากกว่าอยู่ที่วัด เมื่อกลับมาอยู่ที่วัดแล้ว ได้เชิญนายแพทย์มาตรวจอาการและรักษาตัวอยู่เสมอ เมื่ออาการดีขึ้นครั้งใด ท่านก็มักจะออกตรวจงานก่อสร้างพระอุโบสถ บางครั้งท่านขึ้นไปตรวจงานถึงหลังคาพระอุโบสถ ทำให้วิตกว่าจะเป็นอันตรายแก่ท่าน ได้กราบเรียนขอร้องท่านอยู่เสมอ ท่านก็มักจะตอบว่ายังทำไหวก็ทำไป

พ.ศ. ๒๕๐๘ สุขภาพร่างกายทรุดโทรมลงตามลำดับ แต่อาการอื่นทั่วไปคงเหมือนเดิม คือ อ่อนเพลีย ฉันเพลได้น้อย จุกเสียดแน่น

หน้าอกมากบ้าง น้อยบ้าง เป็นครั้งคราว แต่เมื่อฉันยาแล้ว อาการที่เป็นอยู่ก็ค่อยเป็นปกติ แต่เนื่องจากมีภาระกิจที่ท่านจะต้องทำมากมายทั้งในวัดนอกวัด ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม บางครั้งต้องเดินทางไกลเกือบทั้งวัน แต่ท่านก็มิได้แสดงอาการท้อถอย ปรากฏว่าเมื่อเดินทางไกลกลับมาครั้งใด อาการแน่นจุกเสียดก็มักจะปรากฏแก่ท่านอยู่เสมอ ในปลายปีนี้ การลงทำกิจวัตรประจำวันที่พระอุโบสถของท่านต้องห่าง-เหินไปบ้าง แต่สำหรับที่กุฏิของท่าน ท่านก็ไม่เคยขาดทั้งเช้าทั้งเย็น โดยเฉพาะเรื่องการทำอุโบสถสังฆกรรม จะเจ็บไข้ได้ป่วยขนาดไหนถ้ายังเดินได้ท่านไม่ยอมขาด เมื่อครั้งหกล้มกระดูกโคนขาหัก ก็ยังต้องหามเก้าอี้ที่ท่านนั่งไปพระอุโบสถ เพื่อทำอุโบสถสังฆกรรม

พ.ศ. ๒๕๐๙ สุขภาพร่างกายของท่านทรุดโทรมมากขึ้น อ่อน-เพลีย ฉันภัตตาหารน้อย อาการทั่วไปเหมือนเดิม มีจุกเสียดแน่นหน้าอกบ่อยครั้ง แต่ละครั้งมีอาการแน่นอยู่นานกว่าเดิม ส่วนปัสสาวะนั้นคงมีโลหิตปนออกมาอยู่เสมอ เมื่อได้พักผ่อนร่างกายพอสมควร อาการก็ดีขึ้นบ้าง นายแพทย์ได้มาตรวจและรักษาอยู่เป็นประจำ อาการก็ทรงตัวอยู่เรื่อยมา

พ.ศ. ๒๕๑๐ ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม ถึงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ เวลาประมาณ ๑๓.๐๐ น. อาการทั่วไปเหมือนเดิม แต่ระหว่างวันที่ ๑๔–๑๕ กุมภาพันธ์ มีอาการขัดเบา ปัสสาวะไม่ออก เมื่อฉันยาขับปัสสาวะเข้าไป ปัสสาวะได้ตามปกติ แต่มีโลหิตปนออกมา ใสบ้าง

ขุ่นบ้างอยู่อย่างเดิม จนถึงเวลา ๑๔.๐๐ น. เศษ เข้าห้องน้ำเนื่องจากสุขภาพทรุดโทรมอยู่แล้ว ขณะที่ปัสสาวะอยู่นั้นเกิดมีอาการมึนศีรษะหน้ามืด ฟุบลงไปข้างอ่างสรงน้ำ เมื่อช่วยกันยกขึ้นนั่งบนเก้าอี้แล้ว อาเจียนออกมาเป็นอาหารบ้าง กากยาที่ฉันเข้าไปบ้าง เป็นโลหิตที่แข็งตัวจับกันเป็นก้อนคล้ายเลือดหมูมากพอควร ได้นำไปตรวจที่สถานพยาบาล ได้รับรายงานว่า เป็นโลหิตที่ออกมาจากแผลในกระเพาะอาหาร จากนั้นก็มีแต่อาการแน่นจุกเสียดบริเวณหน้าอกถี่ขึ้น อาเจียนมีโลหิตออกอีกเป็นครั้งคราว สงบและทุเลาเป็นพัก ๆ แต่แล้วก็กลับเป็นเหมือนเดิมอีก ได้เชิญนายแพทย์มาตรวจอาการก็ได้รับคำแนะนำให้รีบนำเข้ารับการพยาบาลที่โรงพยาบาลใดโรงพยาบาลหนึ่งโดยเร็วที่สุด เพราะอาการที่เป็นอยู่ในขณะนี้คือ ความดันโลหิตต่ำมาก อยู่ในขั้นอันตราย โลหิตน้อยอาจจะขึ้นเลี้ยงสมองไม่พอ ได้ติดต่อไปยังโรงพยาบาล แล้วกราบเรียนให้ท่านทราบ ท่านปฏิเสธไม่ยอมไป ตกลงว่าในคืนวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ นี้ ไม่มีผู้ใดที่จะสามารถกราบเรียนท่านให้ตกลงใจไปรับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลได้ เวลาประมาณ ๒๔.๐๐ น. ได้เชิญนายแพทย์จากโรงพยาบาลตำรวจมาตรวจอาการอีกครั้งหนึ่ง ได้รับคำแนะนำเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากเป็นเวลาดึกมากแล้ว นายแพทย์จึงถวายยานอนหลับให้ฉัน อาการสงบไปได้ประมาณ ๒–๓ ชั่วโมง เวลาประมาณ ๐๑.๓๐–๐๒.๐๐ น. อาการดังกล่าวเกิดขึ้นเหมือนเดิม คราวนี้รู้สึกว่าจะมากขึ้นอีก จึงถวายยา

นอนหลับให้ฉันอีก ๑ เม็ด อาการดังกล่าวสงบไปจนถึงเช้า

วันเสาร์ที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๐ ตั้งแต่เวลา ๐๖.๐๐-๑๒.๐๐ น. มีอาการจุกเสียด แน่นหน้าอกเกิดขึ้นอีกเป็นระยะ และอ่อนเพลียมากขึ้น จึงได้นำท่านไปยังโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ฯ บรรดานายแพทย์พยาบาลหลายท่าน ได้ถวายการรักษาเป็นอย่างดีในทันทีที่ไปถึง ให้อ๊อคซิเจน ให้น้ำเกลือ ฉีดยาระงับเวทนา เจาะโลหิตไปตรวจ และให้โลหิตในเวลาต่อมา ตรวจสอบความดันของโลหิตและระบบการทำงานของหัวใจอย่างละเอียด นายแพทย์ผู้พยาบาลแจ้งให้ทราบว่า หากนำท่านเข้าโรงพยาบาลช้ากว่านี้ก็คงไม่มีทางช่วยชีวิตท่านได้เลย นอกจากนั้นได้ออกปากชมท่านว่า ท่านใจเข้มแข็งมาก อาการหนักเหลือเกิน ถ้าเป็นคนไข้ทั่วไปก็หมดสติไปแล้ว ความจริงก็เป็นเช่นนั้นเพราะท่านมีสติดีพูดกับพระพยาบาลที่ไปส่งจนถึงโรงพยาบาลอยู่ตลอดเวลาว่าเจ็บปวดที่ตรงไหน หลังจากนั้นประมาณ ๑๕ วัน อาการของท่านก็พ้นอันตราย ดีขึ้นตามลำดับ ไม่ต้องให้อ๊อคซิเจน แต่ยังต้องให้โลหิตช่วยอยู่เป็นครั้งคราว ทั้งนี้เพราะปัสสาวะยังไม่ปกติ มักจะมีโลหิตปนออกมาอยู่เสมอ ต่อมานายแพทย์วินิจฉัยว่า จะต้องผ่าตัดทางเดินของปัสสาวะ เพราะมีเนื้องอกอยู่ภายใน เมื่อกราบเรียนให้ท่านทราบ ก็ไม่แสดงอาการขัดข้อง ยินยอมให้นายแพทย์ทำการผ่าตัดให้ตามประสงค์

วันพุธที่ ๑๙ เมษายน ๒๕๑๐ นายแพทย์ถวายการผ่าตัดเนื้องอก

ที่ตรวจพบในช่องทางเดินของปัสสาวะให้ แต่ก็มีปัญหาในเวลาต่อมา เมื่อนายแพทย์เอาสายยางที่สอดไว้ในหลอดปัสสาวะออก เวลาปัสสาวะจะมีอาการเจ็บและแสบ ทำให้เกิดเวทนาในทุกคราวไป แม้อาการทั่วไปจะดีเหมือนก่อนผ่าตัดแล้วก็ตาม สำหรับเนื้องอกที่ผ่าตัดออกมานั้น หลังจากที่นำไปเพาะเชื้อตามวิธีการของแพทย์แล้ว ปรากฏว่ามีเชื้อมะเร็งอยู่ด้วย เพื่อป้องกันการลุกลามของโรคนี้ นายแพทย์ลงความเห็นว่าควรจะได้รับการฉายรังษีด้วย เมื่อท่านได้รับการฉายรังษี ๓ ครั้งก็ต้องหยุด เพราะรู้สึกว่ากำลังจะสู้ไม่ไหว มีอาการไข้และท้องเสียอยู่หลายวัน ต่อจากนั้นอาการอื่นที่เคยดีก็มีแต่ทรงและทรุดลงตามลำดับ นายแพทย์ต้องให้อ๊อคซิเจน ให้โลหิต ให้ยาเพิ่มความดันโลหิต ให้น้ำเกลือช่วยเหลืออยู่ตลอดเวลา หลายวันต่อมาอาการทั้งหลายไม่ดีขึ้นเลย ทุกขเวทนาหลายอย่างปรากฏขึ้นในระยะนี้ แต่ท่านก็คงจะทราบดีว่าอะไรเป็นอะไร จึงมิได้แสดงอาการหวั่นไหวต่อมรณภัยให้ปรากฏแก่ศิษย์และผู้พยาบาล ท่านอดกลั้นทนทานต่อสู้ทุกขเวทนานั้นอย่างเต็มที่ และมีสติดีอยู่ตลอดเวลา ปรากฏว่าเวลามีผู้ไปเยี่ยมกราบเรียนให้ท่านทราบ ก็จะลืมตาขึ้นมองดูผู้นั้น แสดงอาการรับทราบและขอบพระคุณผู้ไปเยี่ยมทุกครั้ง

วันพฤหัสบดีที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๐ ทุกขเวทนาบังเกิดขึ้นกับท่านอย่างสาหัส นายแพทย์มาตรวจอาการและถวายการผ่าตัด เจาะเอาหนองออกจากไตเมื่อเวลาประมาณ ๑๕.๐๐ น. ต่อจากนั้นเวทนาสงบ

ลง หลับและตื่นบ้างเป็นระยะ จนถึงเวลาประมาณ ๒๔.๐๐ น. มรณสัญญาปรากฏขึ้นได้แจ้งให้นายแพทย์ทราบ นายแพทย์ได้ช่วยแก้ไขด้วยวิธีการต่าง ๆ อย่างสุดความสามารถ อัสสาสะปัสสาสะของท่านอ่อนลงทุกขณะตามลำดับจนหมดสิ้นไป ท่านถึงแก่มรณภาพเมื่อเวลา ๑๓.๑๐ น. ณ ห้องพยาบาลในโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ฯ พญาไทย ชนมายุของท่านรวมได้ ๘๐ ปี ๑๑ เดือน ๑๓ วัน พรรษา ๖๑

การศพ

วันศุกร์ที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๑๐ เวลา ๑๗.๐๐ น. เชิญศพกลับวัดสัมพันธวงศ์ รอรับพระราชทานน้ำสรง ณ กุฏิของท่าน เวลา ๑๘.๐๐ น. รับพระราชทานน้ำสรงศพแล้วครองไตรพระราชทาน เจ้าพนักงานถวายเครื่องสุกำนำลงสู่ลองใน แล้วเชิญไปประดิษฐานเพื่อการบำเพ็ญกุศลที่ตึกห้องสมุดชั้นล่าง เจ้าพนักงานประกอบโกศแปดเหลี่ยมแวดล้อมด้วยเครื่องสูงตามเกียรติยศ ทรงพระกรุณาพระราชทานให้มีพระพิธีธรรม สวดพระอภิธรรมเป็นของหลวง ๓ คืน

ต่อจากนั้น คณะศิษยานุศิษย์ ผู้เคารพนับถือ ทั้งบรรพชิตคฤหัสถ์ได้บำเพ็ญกุศลถวายเป็นการคณะบ้าง เป็นส่วนบุคคลบ้างทุกวัน จนถึง ๑๐๐ วัน คณะกรรมการมหาเถรสมาคม อันมี เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นประธาน เสด็จมาทรงบำเพ็ญกุศลสัตตมวารอุทิศถวาย เมื่อพ้นจาก ๑๐๐

วันแล้วก็มีผู้ที่เคารพนับถือมาบำเพ็ญกุศลอุทิศตลอดมาจนถึงวันพระราชทานเพลิง

อนึ่ง ในการบำเพ็ญกุศลส่วนบุพพภาคของการออกเมรุนั้น เจ้าพระคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (อุฏฐายี) เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต โปรดให้คณะสงฆ์ธรรมยุตรับเป็นเจ้าภาพ นับเป็นพระกรุณาอย่างสูง เป็นเกียรติแก่วัดสัมพันธวงศ์ แก่พระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ ตลอดจนศิษยานุศิษย์ อย่างหาที่เปรียบมิได้

โกศศพพระมหารัชชมังคลาจารย์ (นิทฺเทสกเถร)

ประดิษฐาน ณ ศาลาบำเพ็ญกุศลวัดสัมพันธวงศ์

นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระรัตนตรัย

วัตรเวลาตื่นนอน

พอรู้สึกตัว ก็ตั้งสติระวังใจไม่ให้ไปนึกถึงเรื่องฝัน และการงานอื่น ๆ ควรทำใจว่า "ร่างกายนี้ธาตุทั้ง ๔ คือดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกัน เพราะอาศัยบุญญาภิสังขารตกแต่ง ตั้งอยู่ชั่วกาล แล้วก็จักแตกสลายไป ความได้อัตภาพมาเป็นมนุษย์อันสัตว์ได้โดยยาก ความมีชีวิตเป็นอยู่อันสัตว์ได้โดยยาก การฟังธรรมของสัตบุรุษอันสัตว์ได้โดยยาก การถึงพร้อมด้วยขณะ (คือความบริบูรณ์ด้วยอวัยวะ ไม่ใบ้บ้าบอดหนวก แลเกิดในพระพุทธศาสนา) อันสัตว์ได้โดยยาก ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายอันสัตว์ได้โดยยาก เป็นลาภมากของเราแท้ที่ได้อัตภาพเป็นมนุษย์มีชีวิตยังเป็นอยู่ และบริบูรณ์ด้วยอวัยวะพร้อมด้วยกาลเป็นที่เกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า เราจะไม่คบคนพาล จะไม่ใช้ชีวิตนี้ทำบาป หรือปล่อยให้เป็นหมันเปล่าดังพวกโง่เขลา เราจะเสพบัณฑิต ใช้ชีวิตนี้สร้างบุญบารมีธรรมต่อไป ตามเยี่ยงอย่างของบัณฑิต เราจะไม่โกรธไม่ทำร้ายไม่กล่าวร้ายหยาบคายแก่ใคร ๆ กายวาจาจิตนี้ จะเป็นไปเนื่องกับด้วยพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งตลอดกาลเนืองนิตย์เถิด.

ลำดับนี้ ทำสัญญานึกน้อมให้เหมือนเห็น พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นธรรมชาติใสสว่าง มีความรู้วิเศษทั่ว และมีอำนาจยิ่งประทับอยู่ที่หัวใจ แล้วค่อยจัดผ้านุ่งผ้าห่มให้เรียบร้อย ลุกออกจากที่ไปล้างหน้าบ้วนปาก ประกอบด้วยท่าทางองอาจแช่มช้อย โดยมีสติสัมปชัญญะทำความรู้สึกอยู่ว่า พระพุทธเจ้าและท่านผู้ทรงธรรมทั้งหลาย ท่านมีกิริยาอาการเช่นนี้.

วัตรเวลาล้างหน้าล้างตาบ้วนปาก

เมื่อจับภาชนะน้ำแล้ว บริกรรมภาวนาระลึกถึง พุทธคุณ โดยย่อหรือพิสดารตามถนัดพร้อมด้วยการอธิษฐาน แล้วล้างหน้าบ้วนปากหรือบริกรรมพลางล้างหน้าบ้วนปากพลางก็ได้ ดังจะแสดงไว้เป็นตัวอย่างในที่นี้ว่า "พระพุทธล้างหน้า พระธรรมล้างทุกข์ พระสงฆ์เพิ่มสุขสวัสดีมีชัย อิติปิ โส ภควา ในโลกหล้าไม่มีใครสู้ได้.

มหาการุณิโก นาโถ	พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นที่พึ่งของสัตว์ ประกอบด้วยพระกรุณาใหญ่
อตฺถาย หิตาย สุขาย สพฺพปาณีนํ ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา	ยังพระบารมีทั้งหลายให้เต็ม เพื่อความต้องการ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย
ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ	บรรลุแล้วซึ่งพระสัมโพธิญาณอันสูงสุด

เอเตน สจฺจวชฺเชน ด้วยการกล่าวความสัตย์นี้
โหตุ เม ชยมงฺคลํ ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า
จะบริกรรมทั้งภาษามคธ ภาษาไทย หรืออย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้.

เวลาล้างตา ให้ลืมตาในน้ำทีละข้าง คือล้างข้างขวาและล้างข้างซ้าย บริกรรมคาถาเบิกพระเนตร ทำให้ตาสว่างทั้งตานอกตาใน และป้องกันตาเจ็บตามืด คาถานั้นใช้ย่อหรือพิสดารก็ได้ เช่น พุทฺธสพฺพญฺญู ธมฺมสพฺพญฺญู สงฺฆสพฺพญฺญู สุคโต โลกวิทู สหสฺสเนตฺโต วิสุทฺธเทวินฺโท จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาทิ ปญฺญา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ ฯ เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง น้อมใจเอาตามความเลื่อมใสว่า "พระพุทธเจ้าทรงพระปัญญาคุณ ขจัดกิเลสเครื่องเร่าร้อน เครื่องมัวหมองให้สิ้นไป ทำพระองค์ให้บริสุทธิ์เองแล้ว ทรงพระกรุณาสอนผู้อื่นให้บรรลุความบริสุทธิ์ด้วย.

พระธรรม ของพระผู้มีพระภาคเจ้าประเสริฐสุด รักษาผู้ปฏิบัติไว้เป็นอย่างดี มีให้ตรัสรู้แล้วพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้.

พระสงฆ์ สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัยแล้ว นำพระศาสนามาให้สำเร็จประโยชน์เป็นอย่างดี.

ด้วยอานุภาพแห่งการระลึกชอบ โดยสัจจะเคารพของข้าพเจ้านี้ ขอพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓ รัตนะนี้ จงปรากฏในขันธสันดาน จงขจัดอุปัทวะทุกข์โทษภัยพิบัติ เครื่องเศร้าหมองทั้งภาย

นอกภายในให้พินาศเสื่อมหาย มีกายผ่องแผ้วแกล้วกล้า และกลับร้ายให้กลายดี เป็นศรีสวัสดิมงคล ให้ประสพอิฏฐผลไพบูลย์โดยง่าย มีชัยในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ เทอญ. ดังนี้ก็ได้ การระลึกชอบเช่นนี้ เป็นกุศลวัตรวิธีเจริญศรัทธาสัมมาสติอย่างหนึ่ง ที่โบราณเรียกว่าเสกน้ำล้างหน้า และสอนบุตรหลานให้ทำสืบ ๆ กันมา เพื่อเป็นสิริมงคลประจำวัน.

วัตรก่อนไหว้พระเช้า

เมื่อล้างหน้าล้างตาบ้วนปากเช็ดหน้าแล้ว ตั้งใจไปจัดเครื่องบูชาเมื่อไปถึงที่บูชาหน้าพระพุทธรูป กราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ (คือ เข่าทั้ง ๒ มือทั้ง ๒ และหน้าผากจดพื้น) ครั้ง ๑ แล้วจุดธูปเทียนประดับที่บูชาเสร็จ ถอยออกมาไหว้ครั้ง ๑ แล้ว นั่งคุกเข่าท่าพรหม พนมมือให้งามยกขึ้นเพียงหน้าอกหรือเพียงราวนม ตั้งใจนอบน้อมถวายอภิวาทบูชาพระรัตนตรัยและทำวัตรสวดมนต์ เจริญกัมมัฏฐานต่อไป

การเจริญกัมมัฏฐานจำเป็นแท้

ใจของสามัญชนมักมีข้าศึก คือ นิวรณ์ ๕ คอยรังควานให้เศร้าหมองเสื่อมกำลังสามารถ ไม่อาจทำความดีให้ ฉะนั้น ในลำดับนี้จึงควรเจริญกัมมัฏฐาน ทำให้ใจสงบหมดจดจากนิวรณ์ มีกำลังสว่างไสวมั่นคงด้วยสมถภาวนา ให้ปัญญารุ่งเรืองสว่าง เห็นอรรถธรรม แจ่ม

แจ้งด้วยวิปัสสนาภาวนา ตามสมควรแก่เวลาที่จะทำได้ (แม้เพียง ๕ นาที ๑๐ นาที ก็ยังดีกว่าไม่ทำ เพราะจะได้เป็นปัจจัยให้สมบูรณ์ในวันหน้า) ใจเหมือนนาย กายเหมือนบ่าว ถ้านายคือใจไม่ได้อาหาร มีอาการอดอยากจนไม่มีกำลังทั้งโง่เง่า ก็ย่อมจะเบียดเบียนบ่าวคือกายให้ทำการผิดและทุจริตต่าง ๆ ซึ่งต้องลำบากมากแต่ได้ผลดีน้อย หรือมีแต่ได้โทษทุกข์ความเดือดร้อน ตลอดกาลนาน และมารทั้ง ๕ ย่อมได้ช่องที่จะทำลายล้างผลาญให้ถึงความพินาศ. ส่วนนายคือใจ ที่ได้ธรรมปีติเป็นอาหาร มีการอบรมฝึกฝนดีแล้ว ย่อมมีกำลังกล้าหาโรคมิได้ ผ่องใสฉลาดสามารถบังคับกาย ให้ทำการงานแต่ที่ถูกสำเร็จโดยชอบ คือประกอบไม่ผิดไม่ติดขัด การนั้นย่อมให้ผลเต็มที่ หรือให้ผลมากเกินความคาดหมาย ไม่ต้องลำบากกายใจทั้งตนและคนอื่น มีแต่แช่มชื่นเกษมสานต์ มารทั้งปวงไม่สามารถจะรังควานได้ ย่อมถึงซึ่งความมีชัยชนะในที่ทั้งปวง เพราะฉะนั้น สาธุชนผู้ปรีชาจึงพากันยินดีในความไม่ประมาท ฝึกใจให้ฉลาดรู้จักเหตุรู้จักผล รู้จักตนรู้จักประมาณ รู้จักกาล รู้จักบริษัท ทั้งรู้จักเลือกบุคคลที่ควรคบหรือไม่ควรคบ ทั้งมีความเคารพธรรมและประพฤติตาม ให้สมกับความรู้ที่ได้ศึกษาแล้ว และมีความผ่องแผ้วสมบูรณ์ด้วยทรัพย์อันประเสริฐ คือ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ สุตะ จาคะ ปัญญา ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่าเป็นผู้ไม่ยากจน เป็นคนดีงามมีแต่ความสุข. เมื่อเราทั้งหลายอยากได้นายดีบ่าวดีและมีความสุข ก็พึงตั้งตนให้เป็นสาธุชนผู้

ปรีชาปฏิบัติกายวาจาใจของตนด้วยดีดังกล่าวแล้ว ก็จะได้ประสบผลพิเศษนั้นสมปรารถนา.

แต่ผู้จะเจริญกัมมัฏฐานนั้น จำต้องมีศรัทธาความเชื่อ และขันติความอดทน ศึกษาให้รู้และประกอบด้วยองคคุณที่สมควร คืออัปปนาโกศล ๑๐ ละปลิโพธ ๑๐ รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร และที่นอนที่นั่งอันสงัด จึงจะได้ผลดีไม่มีอันตราย.

อัปปนาโกศล ๑๐ อันเป็นเหตุให้ทำได้ถูกต้องอย่างดีนั้น คือ

๑. ทำวัตถุภายนอกภายในให้สละสลวย คือ ทำกายใจให้เหมาะสะอาดงดงามเรียบร้อย โปร่งสบาย

๒. ฉลาดในนิมิต คืออารมณ์ที่หมาย ได้แก่ บริกรรมนิมิต อุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต

๓. ทำอินทรีย์ให้เสมอกัน คือ ทำศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ให้เสมอกัน

๔. ควรยกย่องก็ยกย่อง คือใจเหี่ยวสลดท้อแท้อยู่แล้ว ควรพิจารณาความดีที่ให้เกิดปีติรื่นรมย์ เช่น เจริญ พระพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ หรือนึกถึงบารมีที่บุคคลได้โดยยาก ซึ่งตนได้บำเพ็ญไว้เป็นต้น

๕. ควรข่มก็ข่ม คือเมื่อใจฟุ้งไปในกามหรือพยาบาท หรือมัว

เมาประมาทดูหมิ่นผู้อื่น ก็นึกถึงมรณสติ พระไตรลักษณ์ เพ่งโทษตน โดยเทียบกับท่านพระพุทธสาวกผู้พิเศษ

๖. ควรให้ชื่นก็ให้ชื่น คือใจแช่มชื่นอยู่ในกุศลธรรมอย่างใด ไม่เป็นไปเพื่อโทษ ก็พึงตั้งใจสนับสนุนให้ทำอย่างนั้น ให้แนบเนียนให้ดียิ่งขึ้น

๗. ควรเพ่งดูก็เพ่งดู คือกายใจดำเนินในคลองธรรมถูกต้องดีแล้ว ก็พึงเพ่งดูเพื่อให้มั่นไม่ผิดพลาด

๘. เว้นคนมีจิตใจไม่มั่นคง คือเว้นคนใจเบาเหลาะแหละมักง่าย ไม่มีสัจจะ จืดจางเร็วเสีย ไม่คบคนเช่นนั้นเป็นมิตร และไม่คบโทษเช่นนั้นไว้ในจิต อันจะทำให้เป็นคนสันดานทรามทำความดีไม่ได้

๙. เสพผู้มีจิตมั่นคง คือผู้มีจิตแกล้วกล้าอดทนไม่จืดจางเร็ว มีสัจจะไม่มักง่าย คบคนเช่นนี้ไว้เป็นมิตร คบคุณเช่นนี้ไว้ในจิต เพื่อเป็นเหตุให้เป็นคนมั่นคงตาม

๑๐. รักใคร่ในอัปปนาสมาธิ คือรักใคร่ในความที่ใจสงบอย่างแนบแน่น.

ปลิโพธกังวลเหตุทำให้เนิ่นช้าไม่สงบ ซึ่งควรปลดเปลื้องให้ห่างไกล แม้เพียงชั่วขณะก็ยังดีนั้น คือ

๑. กังวลอยู่ด้วยที่อยู่

๒. ,, ,, ตระกูล

๓. ,, ,, ลาภสักการ

๔. กังวลอยู่ด้วยหมู่คณะ

๕. ,, ,, กิจการงาน

๖. ,, ,, เดินทางไกล

๗. ,, ,, ญาติ

๘. ,, ,, ความเจ็บไข้

๙. ,, ,, การเล่าเรียนศึกษา

๑๐. ,, ,, จะเจริญฤทธิ์รักษาฤทธิ์

เมื่อกำหนดปลิโพธ ๑๐ นี้ได้แล้ว ละเว้นให้ได้ในเวลาที่ควร และบริโภคอาหารแต่พอสมควร ไม่ให้มากนักน้อยนัก ระวังธาตุให้ปกติอย่าให้พิการ ถ้าพิการก็รีบรักษา

ที่นั่งที่นอนอันสงัด สำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน จะเลือกให้ได้ตามแบบเป็นการยาก แต่ผู้ฉลาดพอหาได้ คือ เช้าตื่นนอนเสียก่อนพวกลูกเด็กเล็กแดงจะตื่น เช่น ๑๐ ทุ่ม ๑๑ ทุ่ม (๔–๕ น.) รีบลุกขึ้นทำหน้าที่ของตน ทำใจให้รู้สึกเหมือนตนอยู่ในวิมานบนสวรรค์แต่คนเดียว และรู้ตัวอยู่ว่าในที่สุดเราจะต้องไปคนเดียว

ถ้าลูกหลานเผอิญตื่นขึ้นหรือปลุกให้ตื่นขึ้นแล้ว ก็ชักชวนให้สวดมนต์ไหว้พระ และนั่งพิจารณากัมมัฏฐานตามควร

ในเวลาเมื่อเลิกการงานบริโภคอาหารแล้ว ชวนประชุมไหว้พระสวดมนต์ภาวนาพร้อม ๆ กันในที่ควร ก็จะได้ความสงบสงัด หรือเมื่อพวกเด็กเล็กนอนหลับ ก็ลงมืออธิษฐานใจให้เหมือนตนได้ขึ้นอยู่

ในวิมานแต่ผู้เดียว ก็จะชื่อว่ารู้จักหาโอกาสพอให้ได้เจริญกัมมัฏฐานภาวนา อันเป็นกิจสำคัญสำหรับชีวิตของตน. ฝ่ายผู้อยู่วัดเมื่อไม่เกียจคร้านไม่ประมาท ก็สามารถหาโอกาสหาที่สงัดบำเพ็ญภาวนาให้ติดต่อได้ดีกว่าคฤหัสถ์มาก.

การเจริญกัมมัฏฐานภาวนานั้น ครั้งพุทธกาลไม่ปรากฏว่ามีวิธีอาราธนา แต่พระอาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐาน โดยมากท่านสอนให้อาราธนาก่อน มีวิธีต่าง ๆ กัน มีให้หาธูปเทียนข้าวตอกดอกไม้อย่างละ ๕ บ้าง ๑๐ บ้าง บางท่านให้มีเทียนหนัก ๑ บาท และใช้ไส้ ๓๒ เส้นด้วยเป็นต้น ให้กระทำการบูชาพระรัตนตรัยทำวัตรแล้ว กล่าวคำอาราธนา ย่อบ้างพิสดารบ้างตามความนิยมของท่านอาจารย์นั้น ๆ เห็นว่าเป็นวิธีอบรมอินทรีย์ของผู้ที่ยังอ่อน ให้แก่กล้ามั่นคงในการเจริญภาวนาดีอยู่ สมควรที่ผู้แรกปฏิบัติจะรู้และทำก่อน

แต่เพื่อจะไม่ให้ยืดยาว จะรวมกล่าวตามเค้าของท่านอาจารย์เหล่านั้น เอาแต่ใจความเฉพาะที่ต้องการ และเพิ่มเติมข้อที่ควรคำนึงถึงซึ่งยังไม่มีเข้าด้วย ช่วยให้ได้เนื้อความบริบูรณ์ตามประสงค์ พอสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ต้องการดังต่อไปนี้

ผู้แรกปฏิบัติ เบื้องต้นควรจัดหาเครื่องสักการะเป็นอย่างดี ตามความพอใจตามความสามารถของตน บูชาเพื่อเป็นเครื่องอุดหนุนน้ำใจให้ความเลื่อมใสปรากฏ เมื่อบูชาด้วยสักการะภายนอกแล้ว แต่นั้นควรอธิษฐาน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันเป็นสมบัติที่รักของตน

เป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา อีกวาระหนึ่งเพื่อจะให้จิตชื่นบาน กล้าหาญด้วยดี เมื่อบูชาทำวัตรแล้ว จึงกล่าวคำอาราธนา ด้วยจิตศรัทธา ทำสัญญาในใจเหมือนได้กล่าวปฏิญญาตน ในที่เฉพาะพระพักตร์พระบรมศาสดาพร้อมด้วยพระธรรม และพระสงฆ์ ดังนี้.

คำอาราธนากัมมัฏฐาน

ข้าพเจ้าจักเจริญกัมมัฏฐานภาวนา บูชาพระรัตนตรัยอุดม สั่งสมทศบารมีธรรม บำเพ็ญอิทธิบาททั้ง ๔ บ่มอินทรีย์ให้แก่โดยกาล สังหารนิวรณ์ ๕ ให้หาย สืบสายวิตกวิจารปีติ สิริร่วมสุขเอกัคคตา ต่อมาให้ถึงฌาน ๔ พร้อมด้วยวสีทั้ง ๕ เดินมรรคาพระอริยสมังคี ล้างธุลีกิเลสให้สูญ ตัดมูลอาสวะอนุสัย ห่างไกลสังโยชน์ทั้งปวง ล่วงถึงประโยชน์ยิ่งใหญ่ ขอคุณพระรัตนตรัย คุณไท้อธิราชเทวา คุณมารดาบิดาครูอาจารย์ คุณความดีทุกประการ จงมาเป็นที่พึ่งแก่ข้าพเจ้า บรรเทาทุกข์ร้อนเหือดหาย ทำลายมาร ๕ ให้พินาศ ปราศจากภยันตรายนิรันดร์ เกษมสันต์ประสบสิ่งเสมอใจ สมมุ่งหมาย ณ กาลบัดนี้เทอญ ฯ

(กราบครั้งหนึ่ง)

วิธีนั่งกัมมัฏฐานและน้อมใจนึก

นั่งพับพนันเชิงสมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย พอปลายนิ้วชี้ชนปลายนิ้วแม่มือ ตั้งตัวให้ตรงเพ่งดูในกาย ให้เห็น

เหมือนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มาประทับเต็มอยู่ในกายใจ คุณท่านมารดาบิดาครูอาจารย์ และท่านผู้มีบุญทั้งหลาย ก็มาห้อมล้อมคอยป้องกันรักษามิให้เป็นอันตราย คอยตักเตือนเราไม่ให้เชือนแชออกนอกทาง และพิจารณาบารมี ๓๐ ที่ได้บำเพ็ญไว้ในปางก่อน คือ

๑. ทาน การสละทรัพย์ให้ปั่น ส่วนสามัญ กลาง อย่างยิ่ง
๒. ศีล รักษากายวาจาให้เรียบร้อย สามัญ กลาง ประณีต
๓. เนกขัมมะ สละกามความใคร่ มุ่งหมาย ความรู้ความสงบทั้งสามัญ กลาง แลอย่างยิ่ง
๔. ปัญญา ความรอบรู้ สามัญ กลาง อย่างยิ่ง
๕. วิริยะ ความเพียร สามัญ กลาง อย่างยิ่ง
๖. ขันติ ความอดทน สามัญ กลาง อย่างยิ่ง
๗. สัจจะ ความซื่อตรง ตั้งใจหาความจริง ประพฤติจริง ส่วนสามัญ อย่างกลาง อย่างยิ่ง
๘. อธิษฐาน ความตั้งมั่น สามัญ กลาง อย่างยิ่ง
๙. เมตตา ปรารถนาให้ได้สุข ,, ,, ,,
๑๐. อุเบกขา ความไม่ยินดียินร้าย ,, ,, ,,

เหล่านี้ให้เห็นเป็นคุณมีในใจ เหมือนรสยาในเนื้อไม้ อันสามารถกำจัดโรคให้หาย ภัยอันตรายเหตุขัดข้องทั้งหลายย่อมพินาศ ด้วยอำนาจบารมีที่บำเพ็ญมา แล้วเจริญภาวนากัมมัฏฐานตามจริตของตน หรือจะตรวจแต่ศีลที่ได้รักษาสมาทาน ตามชั้นของตนให้บริสุทธิ์ ถ้า

เห็นด่างพร้อยขาดวิ่นสมควรจะแสดงคืน หรือขอสมาทานอธิษฐานใหม่ ก็พึงทำตามเหตุตามเพศภูมิของตน เมื่อเพ่งศีลของตนเห็นบริสุทธิ์แล้ว แต่นั้นจึงพิจารณาธรรมที่ควรแก่จริตของตน คือ

๑. ถ้าเป็นคนราคจริต มักทำผิดเพราะกำหนัด ยินดีรักสวยรักงาม ควรพิจารณากายคตาสติ หรืออสุภกัมมัฏฐานเป็นต้น

๒. ถ้าเป็นคนโทสจริต มักทำผิดเพราะหงุดหงิดโกรธง่าย ควรเจริญเมตตาพรหมวิหาร

๓. ถ้าเป็นคนโมหจริต มักทำผิดเพราะเขลา งมงาย พึงแก้ด้วยการเรียนการถาม การฟังธรรมเทศนาสนทนากับครู ในเวลานั่งกัมมัฏฐานพึงตั้งปัญหาถามตน และคิดตอบเอง เหมือนครูกับศิษย์สนทนากัน เช่นจะถามว่าคนมีศีลดี หรือคนทุศีลดี คนมีศีลมีสุข หรือคนทุศีลมีสุข คนทำตามกิเลสกับคนทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้าใครจะดีกว่ากัน พระพุทธเจ้าท่านฆ่าคือทิ้งคนเช่นไรเสีย และท่านอุปถัมภ์คือฝึกคนเช่นไร คนรู้ว่าชั่วแต่ยังฝืนทำ รู้ว่าดีแต่ไม่ทำ เป็นคนดีหรือเลว คนใจเด็ดสละความชั่วได้และทำความดีสำเร็จสมแก่ความรู้เขาเป็นคนอะไร เราจะทำอย่างไรต่อไป ? เราต้องการเป็นคนเลวหรือคนดี เมื่อเราตั้งข้อถามดังนี้เป็นต้น และพิจารณาเห็นด้วยปัญญาแล้วจึงตอบเป็นข้อ ๆ ไป ก็จะกลับสันดานของตนให้เป็นคนดีได้ และจะถามต่อไปอย่างไรก็ได้ แต่ให้ถามเป็นสองทางดังนี้ตอบง่าย

๔. ถ้าเป็นคนวิตกจริต มักทำผิดเดือดร้อนเพราะนึกพล่าน

พึงเพ่งกสิณหรืออานาปานสติ

๕. ถ้าเป็นคนศรัทธาจริต มักทำผิดเพราะเชื่อง่าย พึงเจริญพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นต้น

๖. ถ้าเป็นพุทธิจริต มักทำผิดเพราะใช้ความรู้ความคิดของตนเกินไป ควรเจริญพระไตรลักษณ์ ธาตุกัมมัฏฐาน สติปัฏฐาน เป็นต้น ฯ

อนึ่งท่านว่าอานาปานสติ ควรแก่จริตของคนทุกจำพวก เป็นยอดกัมมัฏฐาน ฯ ประการหนึ่งเมื่อผู้ใดคุ้นเคยกับกัมมัฏฐานอย่างไหน ๆ เป็นที่สบายของตน จักเจริญกัมมัฏฐานอย่างนั้นก็ได้ เมื่อพิจารณาเห็นกาลเวลาและความสามารถว่า ควรจักนั่งนานเท่าไร พึงอธิษฐานว่า ข้าพเจ้าจักนั่งชั่วเวลาเท่านั้น (เช่น ๑๐ นาที ๑๕ นาที หรือชั่วเล่มธูป ตลอดถึง ๒ – ๓ ชั่วโมง วัน ๒ วัน) ก็จงทำให้ได้จริง ยิ่งทำให้ตรงเวลาได้เสมอยิ่งดี แต่อย่าทำด้วยอำนาจตัณหาที่อยากจะให้เป็น หรืออยากจะเห็นอารมณ์ที่ดี อย่าหลงอารมณ์ที่มาปรากฏในเวลาเมื่อจิตสงบ จะเป็นอารมณ์ที่ดีหรือเลวทรามอย่างใด พึงทำความเข้าใจรู้ไว้ว่านั่นของไม่จริง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มาปรากฏชั่วกาลแล้ว ก็จะดับไป อย่ายินดียินร้าย เพ่งดูด้วยสติปัญญา อารมณ์ที่มาปรากฏนั้นก็จะดับไปในไม่ช้า พึงทำที่ง่าย ๆ ไปหายาก จนกว่าอินทรีย์ ๕ จะแก่กล้ามีกำลังเสมอกัน ก็จะตัดกิเลสในสันดานให้สิ้นไป อย่าทำให้ลำบากกายใจจนเกิดความท้อถอย ควรทำให้เหมือนพี่เลี้ยงเด็กน้อย ที่ต้องคอยระวังสั่งสอนแนะนำปลอบโยนเอาใจให้ทำกิจที่พอ

สมควรแก่กำลัง เมื่อโตใหญ่ก็ทำได้ดีโดยลำดับ จนถึงไม่มีผู้คอยบังคับสั่งสอน ก็ทำได้ดีเรียบร้อย ฯ

วัตรเมื่อนั่งกัมมัฏฐานแล้ว

เมื่อบำเพ็ญกัมมัฏฐานพอสมควรแก่เวลา แล้วตรวจน้ำอุทิศส่วนกุศลให้แก่ท่านผู้มีคุณ ใจความว่าขอท่านมารดาบิดา อุปัชฌายะอาจารย์ ภิกษุสามเณร อุบาสกอุบาสิกา เทวดา มนุษย์ อมนุษย์และสรรพสัตว์ จงเป็นผู้มีส่วนกุศลที่ข้าพเจ้าบำเพ็ญแล้ว ขอจงโมทนาเพื่อให้บรรลุความสุขสวัสดี เป็นผู้ไม่มีภัยไม่มีเวรแก่กัน จงรักษาตัวให้เป็นสุข ได้ประสบส่วนที่ปรารถนาเป็นประโยชน์เป็นธรรม และได้ความบริสุทธิ์ทั่วหน้ากันเทอญ ฯ (จะแผ่ตามคาถาตรวจน้ำหรือกรณีย-เมตตสูตรก็ได้) แล้วตั้งสัตย์อธิษฐานว่า "ด้วยอำนาจบุญกุศลที่ข้าพเจ้าบำเพ็ญแล้วทุกประการ ขอคุณพระพุทธเจ้า พระธรรมพระสงฆ์ และคุณมารดาบิดาอุปัชฌายะอาจารย์ จงมาปรากฏในใจของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้ายินดีในสัมมาปฏิบัติ ละอายต่อบาป กลัวต่อบาป ไม่โกรธ อดทนแกล้วกล้า มีสติสัมปชัญญะ ถึงพร้อมด้วยอรรถ ธรรม นิรุตติ ปฏิภาณ สามารถรู้เท่าทันเหตุการณ์ ประพฤติกายให้เรียบร้อย กล่าววาจาแต่ที่ไพเราะเป็นสัตย์เป็นธรรม คิดถึงแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นธรรม ตามเยี่ยงอย่างของบัณฑิตพุทธสาวกเป็นที่รักที่เจริญใจของมารดาบิดา อุปัชฌายะ อาจารย์ และเทวดา

มนุษย์ทั้งปวง ล่วงพ้นทุกข์ภัยข้อขัดข้อง ต้องประสงค์สิ่งใดเป็นประโยชน์ธรรม จงสำเร็จสมปรารถนาทุกประการเทอญ ฯ แล้วกราบ ๕ ครั้ง คือพระพุทธเจ้าครั้งหนึ่ง พระธรรมครั้งหนึ่ง พระสงฆ์ครั้งหนึ่ง คุณมารดาบิดาครั้งหนึ่ง คุณอุปัชฌายะอาจารย์ครั้งหนึ่ง แล้วจึงค่อยออกจากที่ โดยท่าทางสง่าผ่าเผยแช่มชื่น มีสติรู้สึกอยู่ว่า เราออกจากที่นี้พร้อมด้วยคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และคุณมารดาบิดา อุปัชฌายะอาจารย์ คอยรักษาเราอยู่ทั่วทั้งกายวาจาใจ ฯ เราจะทำอะไรก่อนดี จะพูดอย่างไรก่อนดี และวันนี้เราจะทำอะไรบ้าง ใคร่ครวญแล้วจึงทำโดยลำดับตามกาลที่ควร ฯ

วัตรเวลาอาบน้ำ

พึงตั้งสติทำในใจว่า น้ำเป็นธรรมชาติชำระล้างมลทิน และแก้ร้อนกระวนกระวายภายนอกชั่วคราว แต่พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ชำระมลทินและแก้ร้อนภายในได้เนืองนิตย์ ข้าพเจ้าจะชำระกายและจิตใจให้เหมาะสม จะอาบน้ำชำระกาย คือรูปธาตุ อันเป็นที่รับรองคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ให้ปรากฏ รับรองเกียรติยศคุณความดี ของท่านมารดาบิดา ครู อุปัทธยาจารย์ ให้สะอาดเยือกเย็นเป็นผาสุกเนื่องถึงใจ ข้าพเจ้าจักชำระจิตสันดานภายในด้วยคุณธรรมให้ผ่องใสได้สุขเนื่องถึงกาย ด้วยน้อมคุณพระรัตนตรัยมาโสรจสรงดังอาบน้ำจำนงความสบาย สะอาด ให้กายใจควรเป็นภาชนะบรรจุคุณธรรม ฯ

เมื่อเสร็จการอาบน้ำแล้วผลัดผ้านุ่งห่ม พึงทำสติว่า เรานุ่งห่มเพื่อจะปกปิดความละอายป้องกันอันตรายหนาวร้อน ประดับร่างอันเต็มไปด้วยของไม่สะอาดนี้ ให้ควรเป็นที่รับรองคุณความดี พอให้สมกับเพศภูมิของผู้ที่ประพฤติธรรม ฯ

วัตรเวลาบริโภคอาหาร

บรรพชิตมีพิจารณาตามปฏิสังขาโยนิโส ฯ บทบิณฑ์อยู่แล้ว ถ้าฆราวาสหรือผู้คุ้นเคยพอใจจะพิจารณาตามเนื้อความนั้นได้ก็ดี ถ้าไม่เคยพึงตั้งสติทำในใจว่า เราจะเลี้ยงร่างกายนี้ อันเป็นส่วนที่บิดามารดามอบให้มา ให้เป็นอยู่โดยผาสุกบริสุทธิ์ ด้วยอาหารที่ได้มาโดยธรรม เราจะไม่บริโภคอาหารที่ได้มาด้วยการทุจริตเบียดเบียน จะไม่บริโภคด้วยความเมาหลงในรสอาหาร เพื่อเล่นสนุก จะไม่บำรุงกำลังไว้ทำบาป และจะไม่เป็นอยู่เพียงเพื่อกินเช่นหมู เราจะไม่กินบาปอันเป็นการเลี้ยงทุกข์ไว้เช่นคนเขลา เราจะกินแต่บุญคืออาหารที่บริสุทธิ์ ซึ่งได้มาโดยสุจริต จะกินด้วยมีสติปัญญาพิจารณาให้รู้จักประโยชน์ เหมือนกินบุญกินวิชาความรู้ เพื่อให้รูปธาตุนี้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมทั้งปวง เราจะกินด้วยเจตนาดี เลี้ยงรูปนี้ไว้เหมือนได้เลี้ยงพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ เลี้ยงท่านมารดาบิดาครูอาจารย์ และท่านสัตบุรุษทุกเวลาฯ

วัตรเวลาออกจากถิ่นที่อยู่ไปสู่ถิ่นอื่น

ทำความนอบน้อมเคารพพระรัตนตรัย และคุณมารดาบิดาครูอุปั๋ชยาจารย์ แล้วทำในใจโดยแยบคายให้เห็นเหมือนว่า พระพุทธ-เจ้ามาประทับอยู่เบื้องบน พระธรรมบรรจุเต็มอยู่ในท่ามกลาง พระสารี-บุตรมาประทับอยู่เบื้องขวา พระโมคคัลลานะมาประทับอยู่เบื้องซ้าย พระมหากัจจายนะมาประทับอยู่เบื้องหน้า พระมหากัสสปะมาประทับอยู่เบื้องหลัง คุณท่านมารดาบิดาครูอุปั๋ชยาจารย์ และท่านบัณฑิตทั้งหลายมาห้อมล้อมอยู่รอบข้าง คอยป้องกันภยันตรายไม่ให้มาเบียดเบียน และคอยที่จะตักเตือนไม่ให้เราทำผิดคิดร้าย เป็นมงคลที่จะนำเราไปเพื่อประสบความเจริญสุขสวัสดีอันอุดม เราจะเป็นผู้มีสติใช้ความรู้ประพฤติชอบตามแบบอย่างของท่านบัณฑิตผู้สัตบุรุษโดยความเคารพต่อพระธรรม และท่านผู้ทรงคุณทั้งหลาย ที่ได้ห้อมล้อมรักษาเราอยู่นี้ ตลอดกาลเนืองนิตย์ ฯ แล้วจึงค่อยย่างเท้าก้าวจากที่ไปด้วยความองอาจแช่มชื่น ทั้งตั้งใจที่จะระลึกรู้เห็นอยู่เช่นนั้นเสมอ ฯ

วัตรเมื่อกลับมาถึงถิ่นที่อยู่

พึงพิจารณาทำในใจว่า เราไปและกลับมาแล้วพร้อมด้วยพระคุณทั้งหลาย ปลอดจากภยันตราย และได้ลาภผลคุณความดีมีสุขดังนี้ เพราะตั้งตนไว้ในธรรมตามเยี่ยงอย่างของบัณฑิต โดยเคารพต่อ

พระธรรมและท่านผู้ทรงคุณธรรมทั้งหลาย ฯ ถ้าหากไปได้ความทุกข์ร้อนเสื่อมลาภผลคุณความดี ก็พึงรู้ตัวว่าเพราะไปประพฤติไม่ดี ไม่มีความเคารพยำเกรงท่านผู้ทรงธรรม (แม้เพียงนึกด้วยใจไม่ปรากฏทางกายวาจา ก็ชื่อว่าเป็นกรรม) เพราะนำเอาสิริมงคลไปทิ้งเสีย จึงต้องประสบส่วนที่ไม่น่าปรารถนา พึงพิจารณาให้เห็นโทษของตนแล้วติเตียนตนหรือตักเตือนให้ได้สติรู้สึกตัว ว่ากรรมชั่วทุจริตขาดเมตตาจิตและประมาท เป็นกิริยาของคนพาล มีแต่ต้องรับผลที่ไม่น่าปรารถนามาเป็นเครื่องตอบแทน หากพิจารณาไม่เห็นว่าได้กระทำชั่วในวันนั้นพึงสันนิษฐานเห็นว่าคงเนื่องมาแต่เหตุในวันก่อน เดือนก่อน ปีก่อนหรือชาติก่อน เพราะกรรมชั่วให้ผลเป็นทุกข์ กรรมดีให้ผลเป็นสุข แล้วแต่จะได้ช่องให้ผลเป็นของจริง เราจะสำรวมระวังไม่ทำความชั่ว และประพฤติแต่ความดีโดยความเคารพในคุณธรรมต่อไป ฯ

กิจเบื้องต้นก่อนทำวัตรค่ำสวดมนต์

พึงรีบจัดการงานให้เสร็จก่อนเวลาที่กำหนดว่าจะทำวัตรค่ำ หากการงานมากทำไม่สำเร็จ ก็พึงหักใจพักไว้ก่อน ด้วยคำนึงว่าการงานในโลกนี้ เราจะทำไปตลอดร้อยปีพันปีก็ไม่สำเร็จ คนในโลกนี้ต้องละการงานที่ยังทำไม่สำเร็จตายไปแล้วเป็นอันมาก บัดนี้จวนถึงเวลาที่จะไปเฝ้าปฏิบัติบูชาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ (ตามปฏิญญาว่าเราเป็นข้าทาสของพระรัตนตรัย) ท่านเป็นเจ้าเป็นใหญ่เป็นที่พึ่งอย่างประเสริฐ

สุด เราจะพักการงานไว้เหมือนตายจากการงานแล้วชั่วคราว เราจะเกิดใหม่เป็นชาวสวรรค์ผู้ทรงธรรม จะปฏิบัติบูชาพระรัตนตรัย และท่านผู้มีคุณมีมารดาบิดาครูอุปัธยาจารย์เป็นต้น เพิ่มพูนบารมีของตนตามกาล แล้วทำความกล้าหาญ ตัดใจมาจัดเครื่องสักการบูชานมัสการ และบูชาพระต่อไปเหมือนกิจที่ทำในเวลาเช้า แล้วทำวัตรค่ำสวดมนต์ และฟังธรรมเทศนาต่อไปตามควรแก่เวลา

ฟังเทศนา

การฟังพระธรรมเทศนาประจำวัน ถ้าบ้านอยู่ใกล้วัดจะมาประชุมกันทำวัตรสวดมนต์แล้วนิมนต์พระเทศน์ก็ควร แต่บ้านอยู่ห่างเป็นการยากที่จะมาวัดทุกวัน ควรให้คนในบ้านตนเองอ่านหนังสือธรรมวันละ ๒–๓ หน้า หรือ ๑๐ นาที ๑๕ นาทีก็ยังดี ฝ่ายวัดก็น่าที่พระจะผลัดกันเทศน์ประจำวันเสมอ จะได้เป็นประโยชน์ทั้งภิกษุสามเณรและชาวบ้าน ฯ เวลาฟังเทศน์ จงตั้งใจลงให้เป็นหนึ่งแน่ ระวังใจอย่าให้ไปในอารมณ์อื่น ให้นึกเหมือนกิจอื่นไม่มีประโยชน์เลย ทำความรู้สึกให้เหมือนท่านผู้เทศน์พูดกับเราเฉพาะตัว หรือให้เหมือนเราพูดแก่ตัวเราเอง เมื่อกล่าวถึงคุณหรือโทษ และกิริยาอาการของผู้ประพฤติผิดธรรมและประพฤติถูกธรรม ก็เพ่งดูที่กายจิตสันดานของเราเหมือนกลับลูกตาเข้าข้างใน ให้รู้สึกเห็นอยู่ว่าพูดถึงเรื่องในร่างกายจิตใจของเราทั้งนั้น เพราะธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง

ทรงบัญญัติไว้ ทรงหมายที่เบญจขันธ์นี้ทั้งสิ้น และตั้งสติกำหนดจดจำใจความแห่งพระธรรมเทศนาไว้ให้ได้ จะได้เป็นเหมือนไม้เท้าหรือแผนที่อันจะให้เราดำเนินไปตามทางที่ถูก ถึงที่ประสงค์ซึ่งนับว่าเป็นองค์ของบัณฑิต ที่เรียกว่า ธตา ผู้ทรงธรรม ฯ

วิจารณาเทศนา

เมื่อจบเทศนาแล้ว ควรพูดสอบกันว่าใจความจะถูกต้องดีหรือไม่ ถ้าจำได้ดีก็จะมีประโยชน์แก่ผู้ที่ยังจำไม่ได้ ถ้าจำไม่ได้เมื่อพูดขึ้นบางทีจะมีผู้ช่วยต่อให้ หรือเกิดปฏิภาณให้จำได้แม่นยำ เรียกว่า วจสาปริจิตา สะสมไว้ด้วยวาจา อันนับว่าเป็นองคคุณของบัณฑิตอีกประการหนึ่ง เมื่อจำได้ดีคราวนี้ สมควรที่จะเพ่งพิจารณ์ ค้นหาเหตุผลให้ทราบประจักษ์ด้วยใจ ที่เรียกว่า มนสานุเปกฺขิตา อันเป็นองค์ของบัณฑิตข้อที่ ๓ เพื่อให้ชัดเจนแจ่มแจ้งแทงตลอด สุดสิ้นความสงสัยทั้งธรรมชั้นต่ำและชั้นสูง สามารถจะปฏิบัติให้ถูกต้องตามพุทธประสงค์ ต้องขบด้วยทิฏฐิ ที่เรียกว่า ทิฏฐิยา สุปฏิวิธา อันเป็นองค์ของบัณฑิตข้อที่ ๔ จึงจะได้ประสบอานิสงส์อันไพบูลย์.

ธรรมสากัจฉา

การพูดธรรมปุจฉาวิสัชชนา โดยเป็นการหารือไม่แข่งดี เป็นเหตุให้เกิดปฏิภาณแจ่มแจ้ง และเพิ่มความกำหนดจดจำให้ดีขึ้น จึงมี

พระพุทธานุญาต ให้พุทธบริษัทประกอบโดยควรแก่กาล ดังมาในมงคลสูตรว่า กาเลน ธมฺมสากจฺฉา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ การพูดธรรมโดยกาลเป็นเหตุเครื่องเจริญอย่างยิ่ง แต่การสากัจฉาจะให้ได้ประโยชน์จริง ต้องถามและตอบโดยสุภาพฐานปรึกษาหารือ เพื่อเทียบเคียงเนื่องด้วยอุปมา ดังพระศาสดาตรัสแก่พระสาวก หรือพระสาวกกล่าวกะพระสาวกเช่นพระสารีบุตรและพระมันตานีบุตรสนทนากัน มีลักษณะยกย่องเคารพพอควร ไม่ใช่จะเอาแพ้และเอาชนะและเกณฑ์ให้เชื่อ ใช้เสียงพอควรไม่ให้ดังเกินไป ไม่ให้เบาเกินไป พอให้ฟังเข้าใจชัด เมื่อพูดพอควรแก่เหตุการณ์ ย่อมเป็นเหตุสมานไมตรีให้แน่นและได้ความบันเทิงใจอีกส่วนหนึ่งด้วย เพราะฉะนั้น ควรตั้งปัญหาถามและตอบกัน ตามแต่จะนึกได้และตอบได้ เช่นในเรื่องเทศนาที่ได้สดับมา อย่าให้มีคำเหน็บแนมกันด้วยกิเลส ในเมื่อฟังพระธรรมเทศนาแล้วก็ควรตัวอย่างถ้อยคำที่ควรพูดท่านแสดงไว้ ๑๐ อย่าง คือ

๑. ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย

๒. ถ้อยคำที่ชักนำให้สันโดษยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้

๓. ถ้อยคำที่ชักนำให้สงัดกายสงัดใจ

๔. ถ้อยคำที่ชักนำไม่ให้ระคนด้วยหมู่

๕. ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารภความเพียร

๖. ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗. ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้สงบ

๘. ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา

๙. ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลส

๑๐. ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ ความเห็นในความที่ใจพ้นจากกิเลสแล้ว

ใน ๑๐ อย่างนี้ เราจะเลือกสนทนาอย่างใด ให้ควรแก่อัธยาศัยของเราก็ได้ แม้ไม่มีใครอื่นจะพูดกับลูกหลาน หรือศิษย์บริวารของตนก็สมควร ทั้งจะเป็นการฝึกหัดให้ผู้อยู่ในปกครองของตัวฉลาดกล้าหาญ ในทางที่ถูกดียิ่งขึ้น (ธรรมสากัจฉานี้จะมีก่อนหรือหลังการฟังธรรมก็ควร).

วัตรเวลาจะเข้านอน

เมื่อสวดมนต์หรือสากัจฉาพอสมควรแล้ว พึงเริ่มนั่งกัมมัฏฐานต่อไป และแผ่เมตตาตั้งสัจจาธิษฐาน ดังนัยที่แสดงแล้วตอนเช้า. แต่การจัดเครื่องสักการบูชานั้น เมื่อคนไหนเคยจัดทำมาแล้วจะไม่ต้องขวนขวายมากใช้แต่ธูป ๓ เล่ม เทียน ๒ เล่มตามปกติก็ควร และเมื่อจัดตั้งเครื่องบูชาตอนทำวัตร สวดมนต์แล้วนั่งกัมมัฏฐานติดต่อไป ไม่ต้องจัดเครื่องสักการะอีก เริ่มอาราธนากัมมัฏฐานนั่งพิจารณาต่อไปทีเดียว อนึ่ง ผู้ที่พิจารณากัมมัฏฐานคุ้นเคย จนรู้สึกว่าธรรมมีในใจ เห็นพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ มีในตนผ่องใสแล้ว ไม่ต้องทำพิธีอาราธนานั่งก็ได้ เจริญได้ทุกอิริยาบถนั่ง นอน ยืน เดิน ไม่เลือกว่าที่ไหน ตลอด

ถึงเวลาอุจจาระบัสสาวะก็ควร เว้นแต่ท่านกัลยาณชนย่อมไม่ละกิจอันเป็นพิธีตามเวลาเสีย เพื่อแสดงกายสามัคคี จิตสามัคคี และประสงค์จะทำตนให้เป็นแบบอย่างของผู้เห็น เช่น สัทธิวิหาริกอันเตวาสิก บุตรหลาน บริษัทบริวาร ญาติมิตร จะได้มีจิตอ่อนโยนอุตสาหะในการบำเพ็ญคุณงามความดี ให้ดียิ่งขึ้นโดยอุ่นใจไม่เปล่าเปลี่ยวเก้อเขิน หากจะเกียจคร้านไม่ทำความดีให้มีในตน ก็จะเก้อเขินด้วยเห็นตนเป็นคนเลว พึงเห็นเช่นพระอรหันต์ทั้งหลายแม้เป็นผู้ไม่มีกิเลส เสร็จกิจที่จะต้องทำแล้ว ท่านยังมีการกล่าวธรรมสากัจฉา ประชุมฟังพระธรรมเทศนาในเวลาที่ควร และฟังปาฏิโมกข์ทุกวันอุโบสถ เพื่อเป็นแบบฉบับสำหรับประพฤติให้สำเร็จประโยชน์ต่อไป ผู้หวังความเจริญจึงพยายามรักษากิจอันเนื่องด้วยวิธีตามเวลาไว้.

เมื่อเจริญภาวนาพอควรแล้ว แผ่เมตตาตั้งสัจจาธิษฐานและกราบ ๕ ครั้ง ด้วยความตั้งใจไว้ชอบเหมือนในตอนเช้า แล้วจึงค่อยเข้าที่นอนด้วยมีสติรู้สึกอยู่ว่าเราจะนอนเอาอย่างสีห์[๑] ที่เรียกว่าสีหไสยาสน์ตามอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือนอนตะแคงเบื้องขวา วางเท้าเหลื่อมเท้าและกำหนดไว้ว่า เรานอนวางมือวางเท้าอย่างไร ผ้านุ่งผ้าห่มอยู่

---

๑. นอนอย่างราชสีห์นั้น ความในพระสูตรว่าราชสีห์เมื่อจะนอน ย่อมกวาดฝุ่นหรดานที่ที่นอนให้เรียบร้อย แล้วจึงนอนตะแคงเบื้องขวา พิจารณาว่านอนวางหัววางหางไว้อย่างไร วางเท้าหน้าเท้าหลังอย่างไร จะให้ตื่นด้วยอาการอย่างนั้น ถ้าตื่นขึ้นพิจารณาเห็นท่าทางของตนวิปลาส วางหัวหางและเท้าไม่คงที่ ทำที่ให้ยุ่งเหยิง ก็ไม่ไปหาอาหารกิน กลับนอนใหม่จนกว่าจะเห็นว่าตื่นขึ้น เห็นหัวเห็นหางและเท้าวางเรียบร้อยคงที่ จึงจะไปหาอาหารกิน.

อย่างไร ทั้งน้อมใจว่าเรานอนด้วยมีสติปัญญา พร้อมด้วยคุณพระพุทธ คุณพระธรรม คุณพระสงฆ์ คุณมารดาบิดา คุณครูอุปัธยาจารย์ คุณงามความดีทุกประการ บรรจุเต็มอยู่ในสันดานนี้ ทรงรูปนามนี้ไว้ให้ปรากฏเป็นธรรมธาตุพิเศษ ไกลจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง พ้นจากทุกข์โศกโรคภัยอันตรายทั้งปวง เข้าถึงความสงบสุขควรเป็นที่รักเจริญใจของเทวดา มนุษย์ อมนุษย์ เดรฉานทั้งปวง ทำสัญญาในใจว่าเราจะตื่นและลุกขึ้นในเวลา ๓–๔–๕ น.[๑] เพื่อทำหน้าที่ของมนุษย์ผู้ปรีชา สร้างบารมีด้วยความไม่ประมาท. (หากจะยังไม่หลับก็ไม่ควรคิดถึงเรื่องการงานอื่น คิดเพ่งดูคุณธรรมและความสงบอันเป็นภายในซ้ำ ๆ ไปจนกว่าจะหลับ).

เมื่อทำได้ดังที่ว่ามานี้ ก็จะเป็นความสวัสดิมงคลแก่ตน แก่สกุล หรือแก่หมู่คณะ คือจะทำอะไรก็มีความปลอดโปร่งสำเร็จได้ง่าย เป็นเหตุเจริญโภคสมบัติ และคุณสมบัติ เกียรติคุณ แคล้วคลาดจากภัยอันตราย ได้ความสุขกายสบายใจยิ่งขึ้น แม้จะมีบุตรหลานบริษัทบริวารก็จะเป็นคนดี มีผิวพรรณไม่ทราม อยู่ในพวกดีงาม และว่าง่ายสอนง่ายอยู่ในอำนาจ ไม่ประพฤติผิดทางธรรมให้เป็นที่เดือดร้อน มีแต่จะนำสุข

---

๑. คือ ๓ ยาม ๑๐ ทุ่ม ๑๑ ทุ่ม ตามความสามารถและฐานะของตน ผู้มีการงานต่างกันคือ ผู้ทำงานหนักและเด็ก วันหนึ่ง ๒๔ ชั่วโมง ควรนอนให้ได้ ๘ ชั่วโมงจึงจะพอดี ผู้มีงานเบาและผู้ใหญ่ล่วงเข้ามัชฌิมวัยตอนปลายหรือปัจฉิมวัย นอนหลับให้ได้วันละ ๖ ชั่วโมงพอควร ผู้สงบระงับไม่มีกิจกังวล ให้หลับได้วันละ ๔ ชั่วโมงก็พอ ควรนอนและตื่นเวลาไหนควรกำหนดไว้ แต่ไม่ควรนอนดึกตื่นสายเลย การกินการนอนเป็นของหัดได้ ไม่ใช่เหลือวิสัย.

ประโยชน์มาให้ในกาลที่ควร ไม่เสียแรงที่ได้เลี้ยงดูปกครองมา ชื่อว่าทำตนให้เกิดสุขไพศาล ไม่ต้องติเตียนตนเอง ทั้งคนที่อยู่ใต้ปกครองเมื่อนึกถึงความดีที่ผู้ใหญ่ของตนประพฤติ และสืบมาเป็นสมบัติของตนก็จะได้ปีติปราโมทย์ว่า ตนได้พ่อแม่ครูอาจารย์ญาติที่ดี ได้บุตรหลานบริษัทบริวารที่ดี ได้เจ้านายที่ดี นอกจากนี้เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็ได้บรรลุความบริสุทธิ์หลุดพ้นจากทุกข์สมปรารถนา ซึ่งหน้าที่ทุกคนควรจะพยายามประพฤติให้บริบูรณ์ในสันดาน.

หมายเหตุ พิธีเจริญกัมมัฏฐานเต็มที่ เบื้องต้นควรมีการทำวัตรก่อน แต่ทำพิธีย่อสำหรับวันประชุม เนื่องด้วยมีการแสดงธรรม เพื่อลัดให้ได้เจริญกัมมัฏฐานเร็วเข้า เมื่อถึงเวลาแล้วพึงนำให้ไหว้พระแลบูชาแสดงความนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วตั้งสัจจาธิษฐานต่อพระรัตนตรัยประกอบด้วยกล่าววาจา ว่าทั้งมคธและคำแปลตลอดแล้วจึงกล่าวคำอาราธนา คำแปลไหว้พระบูชาและทำวัตรสวดมนต์มีอยู่ในธัมมิกวัตรภาค ๒—๓ แต่เพื่อสำหรับผู้จำยังไม่ได้และไม่มีหนังสือนั้นจึงนำมาแสดงไว้ในที่นี้ เพื่อสะดวกแก่ผู้ต้องการอีกส่วนหนึ่ง

คำระลึกและเปล่งวาจาไหว้พระ

อรหํ สมฺมา สมฺพุทฺโธ ภควา,	พระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นที่พึ่งที่นับถือของเราทั้งหลาย พระองค์เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้อริยสัจ ๔ แจ้งประจักษ์ โดยลำพังพระองค์ สอนผู้อื่นให้รู้ตามด้วย

พุทฺธํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ,	ข้าพเจ้าถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า
สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม,	พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว แสดงทางดับกิเลสแลกองทุกข์ ให้ผู้ปฏิบัติตามถึงความสิ้นทุกข์ได้โดยชอบ
ธมฺมํ นมสฺสามิ.	ข้าพเจ้านมัสการพระธรรม
สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ,	พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ได้ปัญญาตรัสรู้อริยสัจทั้ง ๔ ทำกิเลสในสันดานให้สิ้นไป ตามกำลังอริยมรรคที่ให้เกิดขึ้นในสันดานตน การละกิเลสได้จริง เป็นการปฏิบัติชอบแท้
สงฺฆํ นมามิ.	ข้าพเจ้านอบน้อมพระสงฆ์.

คำบูชา

ยมหํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ภควนฺตํ สรณํ คโต, (หญิงว่า สรณํ คตา)	ข้าพเจ้าถึงแล้วซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ตรัสรู้ชอบเองพระองค์ใด ว่าเป็นที่พึ่งกำจัดภัยจริง
อิเมหิ สกฺกาเรหิ ตํ ภควนฺตํ อภิปูชยามิ.	ข้าพเจ้าบูชาซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลายเหล่านี้

ยมหํ สฺวากฺขาตํ ภควตา ธมฺมํ สรณํ คโต, (หญิงว่า สรณํ คตา)	ข้าพเจ้าถึงแล้วซึ่งพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้วส่วนใด ว่าเป็นที่พึ่งกำจัดภัยจริง
อิเมหิ สกฺกาเรหิ ตํ ธมฺมํ อภิปูชยามิ.	ข้าพเจ้าบูชาซึ่งพระธรรมนั้น ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลายเหล่านี้
ยมหํ สุปฏิปนฺนํ สงฺฆํ สรณํ คโต, (หญิงว่า สรณํ คตา)	ข้าพเจ้าถึงแล้วซึ่งพระสงฆ์ ผู้ปฏิบัติดีแล้วหมู่ใด ว่าเป็นที่พึ่งกำจัดภัยจริง
อิเมหิ สกฺกาเรหิ ตํ สงฺฆํ อภิปูชยามิ.	ข้าพเจ้าบูชาซึ่งพระสงฆ์หมู่นั้น ด้วยเครื่องสักการะทั้งหลายเหล่านี้.

คำกล่าวเวลานอบน้อมพระพุทธเจ้า

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส,	ความนอบน้อมของข้าพเจ้าจงมีแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ไกลกิเลส ผู้ตรัสรู้ชอบเองพระองค์นั้น (ว่า ๓ จบ)
นตฺถิ เม สรณํ อญฺญํ รตนตฺตยํ เม สรณํ วรํ,	ที่พึ่งอย่างอื่นของข้าพเจ้าไม่มี พระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งอันประเสริฐของข้าพเจ้า
เอเตน สจฺจวชฺเชน โสตฺถิ เม โหตุ สพฺพทา.	ด้วยการกล่าวคำสัจนี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ข้าพเจ้าทุกเมื่อ.

คำอาราธนากัมมัฏฐาน

กล่าวอ้างพระธรรมเป็นคำอรรถอยู่มาก มักเป็นการเข้าใจยากของผู้ที่ไม่ได้ศึกษา จึงเขียนคำอธิบายอรรถนั้นโดยย่อ พอเป็นทางพิจารณาของผู้แรกศึกษา ดังนี้:–

เจริญ	ได้แก่ทำให้มาก เจริญกัมมัฏฐานภาวนา คือว่าทำกัมมัฏฐานภาวนาให้มาก
กัมมัฏฐาน	แปลว่า การงานเป็นที่ตั้ง เช่น สมถกัมมัฏฐาน การงานเป็นที่ตั้งแห่งความสงบ วิปัสสนากัมมัฏฐาน การงานเป็นที่ตั้งแห่งความเรืองปัญญา
บูชา	แปลว่า สนองคุณ ยกย่องนับถือ อ่อนน้อม ยอมตาม เส้นสรวง สังเวย มอบให้ด้วยความเต็มใจหนักแน่น
รัตนตรัย	แปลว่า แก้ว ๓ หมายเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่เจริญใจให้สมปรารถนาประดุจแก้วมณีโชติ
อุดม	แปลว่า ยิ่ง สูงสุด
ทศบารมี	แปลว่า บารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

ธรรม แปลว่า สภาวะที่ทรงตัวเอง ทั้งที่เป็นรูป เป็นนาม ทั้งที่เป็นโลกิยะ เป็นโลกุตตระ ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล อัพยากฤต ทั้งที่เป็นเหตุ ทั้งที่เป็นผล ทั้งที่เหนือเหตุ เหนือผล

บำเพ็ญ แปลว่า ทำให้เต็ม

อิทธิบาท แปลว่า คุณชาติที่ให้ส่วนซึ่งไม่เหลือวิสัยสำเร็จ มี ๔ คือ ฉันทะ ความพอใจ วิริยะ ความเพียร จิตตะ เอาจิตฝักใฝ่ วิมังสา ความคิดค้นทดลอง สอบสวน

อินทรีย์ แปลว่า คุณธรรมที่เป็นใหญ่ มี ๕ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา

นิวรณ์ แปลว่า เครื่องกั้นไม่ให้บรรลุความดีมี ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา

วิตก แปลว่า ยกขึ้นสู่อารมณ์

วิจาร แปลว่า ใคร่ครวญ

ปีติ แปลว่า ความอิ่มใจ

สุข แปลว่า ความสบายกายใจ

เอกัคคตา	แปลว่า ถึงความเป็นอารมณ์อันเดียว
ฌาน	แปลว่า ความเพ่ง ความเผา มีรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ในที่นี้ หมายเอารูปฌานอันประกอบด้วยองค์นั้น ๆ เช่นฌานที่ ๑ สงัดจากอกุศลธรรม (นิวรณ์) ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
วสี	แปลว่า ความชำนาญ มี ๕ คือ ๑. **อาวชฺชนวสี** ชำนาญในการนึก ๒. **สมาปชฺชนวสี** ชำนาญในการเข้า ๓. **อธิฏฺฐานวสี** ชำนาญในการรักษา ๔. **วุฏฺฐานวสี** ชำนาญในการออก ๕. **ปจฺจเวกฺขณวสี** ชำนาญในการพิจารณา
มรรคาพระอริยะ	แปลว่าทางของพระอริยะ คือทางของผู้ประเสริฐ ไปจากข้าศึก ได้แก่อริยมรรค มีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโป สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว สัมมาวายาโม สัมมาสติ สัมมาสมาธิ
สมังคี	แปลว่า พร้อมเพรียง
อาสวะ	แปลว่า ธรรมชาติเครื่องดอง ของหมัก-

หมม ได้แก่ กาม ภพ อวิชชา เติมคำ อาสวะเข้า เช่น กามาสวะ

อนุสัย — แปลว่า ตามนอน คือ นอนอยู่ในสันดาน จัดเป็น ๓ คือ

๑. กามราคานุสัย ได้แก่ความยินดีในกาม

๒. ปฏิฆานุสัย ได้แก่ความคับแค้นใจ

๓. อวิชชานุสัย ได้แก่ความไม่รู้ตามจริง

สังโยชน์ — แปลว่า เครื่องร้อยรัด มี ๑๐ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพัตตปรามาส กามฉันท์ พยาบาท จัดเป็นสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องบนอีก ๕

ประโยชน์ยิ่งใหญ่ — หมายเอา ปรมัตถประโยชน์ คือ พระนิพพาน

มาร — แปลว่า ผู้ฆ่า หรือล้างผลาญ มี ๕ ได้แก่ ขันธ์ เรียกขันธมาร กิเลส เรียกกิเลสมาร อภิสังขาร เรียกอภิสังขารมาร เทวบุตร เรียกเทวบุตตมาร มัจจุ เรียกมัจจุมาร

พินาศ	แปลว่า เสื่อมหาย
ปราศจากภยันตราย	คือไม่มีภัยอันตราย
นิรันดร์	แปลว่า ไม่มีระวาง
เกษมสันต์	แปลว่า สบายอย่างสงบ สำราญอย่างสงบ

จบภาค ๑

บันทึกประวัติศาสตร์ภาคพระพุทธศาสนาตอนสำคัญ
ตอนหนึ่งของไทย...

ทัศนศึกษา
เจดีย์สังเวชนียสถานในอินเดีย

ในสมัยพุทธกาล พระบรมศาสดาจารย์ยังดำรงพระชนม์อยู่ พุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ เมื่อระลึกถึงพระบรมศาสดา ปรารถนาจะไปเฝ้าถวายความเคารพด้วยความภักดี ทราบว่าพระองค์เสด็จประทับอยู่ที่ใดเมืองไหน ก็ไปเฝ้าถวายบังคม ณ ที่นั้น ย่อมได้พุทธานุสสติ ตั้งแต่ปรารภและเดินทางไป มีจิตใจผูกใฝ่อยู่กับพระพุทธเจ้ามากเพียงไร คุณของพระพุทธเจ้าก็หลั่งไหลซึมซาบเข้าไปในใจ ปรากฏเหมือนได้โสรจสรงจิตใจให้สะอาดผ่องใส เยือกเย็นเป็นสุขมากเพียงนั้น ครั้นไปถึงที่เฝ้าได้เห็นพระอริยเจ้าและสหธรรมิกเหล่าอื่น ได้วิสาสะก็จะทำให้ใจชื่นบานยิ่งขึ้น เมื่อได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงปฏิสันถารด้วยการทรงแสดงพระธรรมเทศนา ก็ยิ่งได้ศรัทธาปสาทะ ความเลื่อมใสมากขึ้น เป็นเหตุให้มีเพียรกำหนดจดจำพระธรรมเทศนา มีสติพิจารณา

ด้วยความมั่นใจ ย่อมได้ปัญญาเครื่องกำจัดทุกข์บำรุงสุข ตลอดถึงได้บรรลุมรรคผลพระนิพพานก็มี

ครั้นสมเด็จพระบรมศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพาน (ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ) แล้ว มีแต่พระธรรมวินัยเป็นพระศาสดาแทน พุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ผู้สามารถ เมื่อปรารถนาจะเฝ้าพระพุทธเจ้าถวายสักการบูชา ก็ย่อมจาริกไปสู่สัมพุทธเจดีย์ปูชนียสถานที่เตือนจิตให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย แล้วถวายความนอบน้อมสักการบูชา ปรารภพระคุณพระรัตนตรัยเป็นอารมณ์ เป็นการเจริญกุศลสัมมาปฏิบัติ กำจัดอกุศลวิตก กามวิตกและบาปธรรมให้สิ้นไป บรรเทานิวรณธรรมเครื่องกั้นความดีให้เสื่อมหาย บารมีทั้งหลายที่สั่งสมไว้ย่อมแจ้งกระจ่าง ทำให้จิตใจใสสว่าง เกิดความเชื่อมั่นในการปฏิบัติและมีเพียรชอบกล้าหาญ สติสัมปชัญญะเป็นไปในธรรมสม่ำเสมอ ใจย่อมตั้งมั่นไม่หวั่นไหว เห็นคุณพระรัตนตรัยและสัจจธรรมแล้ว บรรลุประโยชน์สูงสุดได้

สัมพุทธเจดีย์ปูชนียสถานย่อมเป็นสิ่งสำคัญ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ จึงได้ประทานกระแสพระบรมพุทโธวาทไว้ว่า เมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงแล้ว *สังเวชนียสถาน* ๔ *ตำบล* คือ *อุทยานลุมพินีวัน ที่ประสูติ* ๑ *มหาโพธิพุทธคยา ที่ตรัสรู้* ๑ *ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่ทรงแสดงธรรมจักรให้เป็นไป* ๑ และ *สาลวันนครกุสินารา ที่เสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ* ๑

เหล่านี้เป็นที่ควรรู้ ควรดูควรเห็นของกุลบุตรกุลธิดา เพื่อให้เกิดสติพิจารณาได้ศรัทธาเชื่อว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าประสูติที่ตรงนี้ ตรัสรู้ธรรมที่ตรงนี้ แสดงธรรมจักรให้เป็นไปที่ตรงนี้ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่ตรงนี้ แม้กาลล่วงไปนานปีก็จะเป็นเหมือนกาลใกล้ จักได้ความเลื่อมใสและสังเวชสลดจิต แล้วบรรเทาความเมาประมาทในวัยในชีวิตและในกามารมณ์นั้น ๆ เป็นผู้ไม่ประมาท ขึ้นสู่ปราสาทคือปัญญา ตั้งหน้าประกอบสัมมาปฏิบัติ ด้วยสัจจอธิษฐานมั่นคง ดำเนินตรงไปตามทางอันประเสริฐจนถึงแดนเกษม คือพ้นจากทุกข์ภัยทั้งปวง ดังนี้ สถานที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่แสดงธรรมจักร และที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน จึงเป็นเจดีย์ปูชนียสถานสำคัญเครื่องเตือนใจผู้รู้ดูเห็นให้ได้ความสังเวชสลดจิต ในการที่พระพุทธเจ้าผู้เป็นดวงตาของโลก ผู้ระงับทุกข์โศกของโลก ยังประโยชน์สุขให้สำเร็จแก่โลกเสด็จดับขันธปรินิพพานจากไปเสีย ไม่มีโอกาสที่จะได้เฝ้าฟังพระธรรมเทศนาจากพระโอษฐ์อีกต่อไป คงเหลือแต่พระธรรมวินัยไว้เป็นพระบรมศาสดาแทนพระองค์ ต้องศึกษาปฏิบัติด้วยความไม่ประมาทจึงจะเห็นได้ ฉะนั้น ปูชนียสถานทั้ง ๔ ตำบลจึงชื่อว่าสังเวชนียสถาน ควรเป็นที่รู้ดูเห็นอย่างยิ่ง

ท่านผู้มีปรีชาญาณ หรือผู้ใหญ่ประกอบด้วยเมตตากรุณาประจำสันดาน จึงจงใจใคร่ให้บุตรหลานญาติมิตรศิษย์บริวาร ได้ศึกษาสดับตรับฟัง เพื่อให้รู้ดูเห็นสังเวชนียสถาน ๔ ตำบลนั้นด้วยกุศโลบาย

ต่าง ๆ คือหาโอกาสเล่าเรื่องให้ฟังบ้าง ชักชวนให้ฟังเทศนาเรื่องปฐมสมโพธิ แสดงเรื่องพระพุทธเจ้า เช่นวันวิสาขบูชาบ้าง เรียบเรียงเรื่องที่เกี่ยวเนื่องสังเวชนียสถานพิมพ์เผยแพร่ในอภิลักขิตสมัย คือวันวิสาขบูชาหรือมาฆบูชาบ้าง สร้างภาพประดิษฐ์แสดงเรื่องสังเวชนีย-สถานไว้ตามผนังและหน้าบัน แห่งพระอุโบสถวิหารและศาลาการเปรียญบ้าง สร้างพระสัมพุทธเจดีย์อื่น ๆ ขึ้นอีกมาก เช่นได้พระบรมสารีริก-ธาตุ (คืออัฐิ) ของพระองค์มา ก็สร้างพระสถูปพระบรมธาตุเจดีย์เป็นที่สักการะบูชาบ้าง นำบริขารที่พระองค์ทรงใช้ เช่นจีวรและผ้ากรองน้ำเป็นต้น มาสร้างสถูปบรรจุเรียก บริโภคเจดีย์บ้าง สร้างสถูปเจดีย์บรรจุพระธรรมเรียกว่า ธรรมเจดีย์ บ้าง สร้างพระพุทธปฏิมาอุทิศพระองค์เรียก อุเทสิกเจดีย์ บ้าง แต่ละอย่างเพื่อให้อนุชนภายหลังได้สนใจแล้วถือเอาประโยชน์ตามควรแก่ความสามารถ

เรื่องต่าง ๆ เนื่องด้วยเจดีย์ปูชนียสถานจึงมีมาก แต่ก็ยังไม่เพียงพอแก่ความต้องการของคนมาก ที่จะเผยแพร่อบรมกุลบุตรกุลธิดาให้ได้รู้เห็น เพื่อเป็นทัสนานุตตริยสังเวช และไม่ประมาทตามควร ท่านบรรณาธิการนิตยสาร เสนาศึกษา ได้ทราบว่าอาตมภาพเคยไปนมัสการปูชนียสถานในอินเดียหลายแห่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ ได้บันทึกระยะทางและเหตุการณ์ไว้ตามหนังสือเรื่องเที่ยวอินเดียนั้น จึงแจ้งความจำนงที่จะนำเรื่องสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ลงเผยแพร่ในหนังสือเสนาศึกษา จึงขอให้ช่วยเรียบเรียงเรื่องสังเวชนียสถานนั้น หวังจะ

ให้ได้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ประกอบด้วยภูมิศาสตร์ ระยะทางที่ไป และเหตุการณ์ที่เนื่องด้วยสังเวชนียสถานนั้นตามสมควร จึงเรียบเรียงเรื่องสังเวชนียสถานตามที่ได้รู้เห็นมา ผู้ต้องการและสนใจคงจะได้ประโยชน์บ้าง เพราะสังเวชนียสถานทั้ง ๔ ตำบล เป็นเจดีย์สำคัญที่พุทธบริษัททั้ง ๔ ควรรู้ ควรดู ควรเห็น เพื่อเป็นทัสสนานุตตริยสังเวชและอนุสสติดังกล่าวแล้ว

สังเวชนียสถาน อยู่ในประเทศอินเดียตอนเหนือ ผู้อยู่ห่างไกลยากที่จะไปถึง จึงน้อยคนนักที่จะได้ไปนมัสการ เจดีย์สถานอุทิศพระพุทธเจ้าจึงปรากฏขึ้นในประเทศต่าง ๆ ที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปถึงมากมาย ทั้งใหญ่โตและงดงาม ด้วยพุทธบริษัทจัดสร้างขึ้นตามศรัทธาเลื่อมใสของตน เช่นประเทศไทย ลังกา พม่า อินเดีย เป็นต้น เมื่อจะไปนมัสการปูชนียสถานในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นถิ่นเดิมของพระพุทธศาสนา จึงปรารถนาจะไปดูรู้เห็นพระพุทธศาสนา และนมัสการปูชนียสถานในประเทศใกล้เคียงดังกล่าวแล้วด้วย

ออกจากกรุงเทพ ฯ ไปปีนัง ไปลังกา และอินเดียตอนใต้ก่อน แล้วจึงไปนมัสการเจดีย์สถานตอนเหนือ เที่ยวกลับแวะนมัสการเจดีย์สถานในประเทศพม่า แล้วจึงกลับกรุงเทพ ฯ เพื่อไม่ให้เรื่องยืดยาว จะกล่าวถึงการจาริกไปในประเทศใกล้เคียงโดยสังเขป แต่โดยเฉพาะสังเวชนียสถาน ๔ ตำบลที่มุ่งหมายจะบรรยายตามสมควร

ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๘ เวลา ๑๖.๐๐ น. พร้อมด้วยคณะมีพระ ๔ รูป[๑] คฤหัสถ์ ๒ คน[๒] (ถ้าจะไปทางเรือ ๆ จะออกจากอ่าวไทยอ้อมแหลมมลายูผ่านสิงคโปร์ มาแวะเกาะปีนังก็กินเวลาหลายวัน) เพื่อจะย่นให้เวลาสั้นเข้า จึงจองบัตรเรือที่กรุงเทพ ฯ แล้วขึ้นรถไฟด่วนจากกรุงเทพ ฯ ไปถึงสถานีไปรริมฝั่งมหาสมุทรอินเดีย เสียเวลาเพียงวันกว่ากับ ๑ คืน แล้วลงเรือไฟไปอีกระยะทาง ๒๒ นาที ถึงเกาะปีนัง พระลังกาชื่อ คุณรัตนะ เจ้าอาวาสวัดมหินทาราม พระอธิการเลื่อน วัดปุเลาติกุ๊ส และทายกทายิกามารับ ไปพักที่วัดมหินทาราม มีเวลาได้พักเที่ยวชมวัดต่าง ๆ ทั้งวัดของพระไทย วัดพระพม่า และวัดพระจีน พุทธสมาคมฝ่ายมหายาน ที่ซึ่งมีคนนิยมไปเที่ยวกันมาก คือรุ่งขึ้นวันที่ ๑๐ บ่ายไปดูวัดปุเลาติกุ๊ส และไปเยี่ยมท่านที่รู้จักบางท่านแล้ว กรมหลวงสิงหวิกรมประทานรถยนต์ให้นำไปดูที่ต่าง ๆ คือดูการประปาที่สวนหลวง อันเป็นรมณียสถานของชาวปีนังแห่งหนึ่ง กลับจากนั้นมาวัดของพวกทมิฬผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ นับเป็นวัดใหญ่ของเขาในปีนัง มีเทวรูปและที่บูชาหลายแห่ง แล้วไปดูพุทธบริษัทสมาคมฝ่ายอุตตรนิกายหรือมหายาน มีวิหารใหญ่มาก มีที่พระสงฆ์จีนอยู่ ออกจากนั้นผ่านถนนต่าง ๆ แล้วกลับมาวัดมหินทาราม

---

๑. สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ พระสังฆราช วัดบวรนิเวศวิหาร (ปีนั้นยังมิได้รับตำแหน่งพระสังฆราช) พระรัชชมงคลมุนี วัดสัมพันธวงศ์ พระสาธุสีลสังวร (สีลรตนะ) เป็นชาวสิงหล เกิดที่ตำบลมาตเล เมืองแกนดี และ ม.ร.ว. พระมหาจเร วัดบวรนิเวศวิหาร

๒. ม.ร.ว. โต๊ะ นพวงศ์ และ นายเสงี่ยม เต็มสุข.

วันที่ ๑๑ ฉันเช้าแล้วไปวัดอายาอีตัม (วัดน้ำดำ) ตั้งอยู่บนไหล่เขางดงาม เป็นวัดพระจีน เป็นปูชนียสถานที่น่าดู มีผู้นิยมไปนมัสการและเที่ยวชมกันมาก ฉันเพลที่นั่นแล้วไปปีนังฮีล เขาสูงมีถนนหนทางแลดอกไม้งดงามเป็นสวนที่เที่ยวน่ารื่นรมย์ มีรถรับคนขึ้นลง ระยะสูงจากระดับน้ำทะเล ๒,๓๐๐ ฟีต (ต้องเสียค่าขึ้นลงคนละ ๑ เหรียญ) เวลาค่ำมาวัดปุเลาติกุ๊ส

วันที่ ๑๒ หม่อมเจ้านันทิยาวัฒน์ ประทานรถยนต์ให้ไปดูสถานที่ต่าง ๆ รอบเกาะปีนัง ได้แวะดูวัดพระจีนเลี้ยงงู ต่อนั้นไปวัดบาตู-ลันจัง แล้วกลับมาวัดปุเลาติกุ๊ส สวนหลวงที่เชิงเขา และวัดพระจีนที่ ๆ เลี้ยงงู นอกจากนั้นก็ชายทะเล เที่ยวดูและเยี่ยมท่านที่รู้จักในปีนังได้ ๒ วัน แล้วเรือยุธแลนเดียที่จองบัตรไว้จากกรุงเทพ ฯ ไปถึงปีนัง

๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๘ เวลาเย็นหม่อมเจ้านันทิยาวัฒน์ และพระคุณรัตนะ เจ้าวัดมหินทาราม พร้อมด้วยทายกทายิกาให้รถยนต์มาส่งลงเรือที่จะไปลังกา มีพระวัดต่าง ๆ รวม ๑๐ รูป ตามส่งถึงท่าเรือและส่งถึงเรือก็มี

หมายเหตุ:

๑. ที่ปีนังได้ผ่านพบแต่คนแขกมะลายู จีน ฮกเกียน บ้าบ๋า ซึ่งพูดภาษามะลายูและฮกเกียนกันเป็นพื้น ได้พบคนไทยน้อยเต็มที แม้มีคนไทยหรือเชื้อไทยไปอยู่ที่ปีนัง แต่ก็แต่งตัวเหมือน

จีนหรือมะลายูเป็นพื้น พูดก็ใช้มะลายู ฮกเกี้ยน และอังกฤษ ไม่ค่อยพูดไทย จนบุตรที่เกิดมาพูดภาษาไทยไม่ได้ เพราะมารดาบิดาพูดแต่ภาษาต่างประเทศ ถ้ามีสมาคมคนไทยตั้งโรงเรียนภาษาไทย จีน อังกฤษขึ้นในวัดพระไทย เป็นที่บำรุงคนไทย คล้ายวัดคริสตศาสนา หรือโรงเรียนจีนที่มาตั้งอยู่ในประเทศไทย เป็นที่อาศัยอบรมภาษาของผู้ต้องการได้จะเป็นการดี คนที่ทำการติดต่อกับคนมาก พูดภาษาอังกฤษได้เกือบทั่วไป เพราะฉะนั้น ผู้ไปมะลายูต้องรู้ภาษาทั้ง ๓ นั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างจึงจะสะดวก

๒. ผู้ที่ไปจากต่างประเทศ ควรนำหนังสือเดินทางสำหรับตัว (พาสปอร์ต) ไปให้กงสุลภายใน ๒๔ ชั่วโมง เพื่อแจ้งแก่ตำรวจตามระเบียบ

๓. ภูมิประเทศในเขตมะลายูทั้งฝั่งและเกาะ เป็นที่อุดมสมบูรณ์ สดชื่น อากาศดี ไม่หนาวจัดไม่ร้อนจัด มีพืชพันธุ์ไม้ต่าง ๆ มีนาสวน และแร่ดีบุกมาก ได้รับการตกแต่งน่าดู สะดวกด้วยการคมนาคม มีถนนหนทางไปสู่จังหวัดและอำเภอต่าง ๆ มีทางรถไฟ รถยนต์ และเรือไปตลอดถึงสิงคโปร์

๔. การศาสนา คนในปีนังและแคว้นต่าง ๆ ในแหลมมะลายู นับถือศาสนาโมหมัดมานาน และยังคงอยู่มาก มีสุเหร่าหลายแห่ง ที่โอ่โถงอยู่ในปีนังแห่งหนึ่ง แต่ผู้ที่นับถือ

ศาสนานั้นเองบอกว่า วิหารแขกไม่มีอะไรตั้งประดับประดาให้น่าดูเหมือนศาสนาอื่น จึงไม่ได้เข้าไปดู พิธีวัตรและการอบรมของศาสนาโมหมัด คริสต์ และพราหมณ์ ทำกันอย่างไรไม่มีโอกาสได้สอบถาม นอกจากจะได้เห็นเช่นที่ทำกันอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้ว

ส่วนทางพุทธศาสนานั้นตามที่ได้รู้เห็นหลายแห่ง คณะทักษิณนิกายมีวัดพระไทย ๕ วัด เป็นวัดเล็กมีกุฎิวัดละ ๒-๓ หลังก็มี กุฏินี้ต้องเสียภาษีตามขนาดเหมือนบ้าน ยกเว้นปูชนียสถาน เช่นอุโบสถ วิหารและศาลาที่ประชุม ภิกษุที่นั่นเป็นภิกษุที่บวชไปจากประเทศไทยเป็นพื้น มีภิกษุวัดละ ๑-๒ รูปไปจนถึง ๙-๑๐ รูป วัดบาตูลังจันมีภิกษุถึง ๒๐ รูปมากกว่าวัดอื่น ๆ ส่วนมากไม่ค่อยมีการศึกษาอะไรเป็นหลักฐาน ได้ยินว่าเจ้าอาวาสไม่ค่อยมีอำนาจในการปกครอง มักมีภิกษุจรไปอาศัยและประพฤติเสียหาย ทำให้เสียเกียรติของสมณะบ่อย ๆ การก่อสร้างไม่มีอะไรแปลกตา คงเท่าที่ได้เห็นเมื่อ พ. ศ. ๒๔๗๔ รวมความว่า วัดพระไทยสักแต่ว่าพออาศัย ไม่โอ่โถงวิจิตร แม้วัดมีพื้นดินกว้าง แต่ไม่ค่อยมีการก่อสร้างตกแต่ง เว้นแต่วัดบาตูลังจัน ซึ่งนับว่ามีการก่อสร้างพอสมควร

กิจวัตรก็มีการทำวัตรเช้าเย็น วันพระมีคนมาฟังเทศน์รักษาศีลบ้าง แต่ไม่มาก อาหารการบริโภคมีผู้ศรัทธานำมา

ถวาย ใช้ทำครัวหุงต้มในวัด การบิณฑบาตมีเฉพาะวันพระ ขึ้นรถตรงไปยังบ้านผู้มีศรัทธาเป็นพื้น นับว่าอยู่กันเงียบ ๆ ยังไม่เจริญ แต่ถ้าเจ้าอาวาสรู้ภาษาจีน ภาษามะลายูและภาษาอังกฤษ สามารถฉลาดในวิธีการเทศนา เป็นผู้กล้าหาญในสมาคม พร้อมทั้งประพฤติดี มีฉันทะทำนุบำรุงวัดและจัดการศึกษาขึ้น พระพุทธศาสนาก็สามารถจะเจริญรุ่งเรืองได้ เป็นเกียรติของชาติและพระพุทธศาสนาตามควร เช่นที่วัดมหินทาราม วัดพระลังกา แม้ว่าจะมีชาวลังกาอยู่น้อยคน เมื่อ ๕ ปีก่อนวัดยังตั้งอยู่ในตรอกลึก ยังไม่เป็นหลักฐาน แต่สมภารทั้งรูปก่อนและรูปที่อยู่ปัจจุบันนี้ รู้ภาษาจีนและภาษาอังกฤษ ฉลาดในการเทศนาเป็นภาษาจีน ได้ชักโยงจีนให้เป็นพุทธบริษัทมากขึ้น จนจัดเป็นสมาคม ย้ายวัดออกมาตั้งในที่ทำเลดี มีวิหารเป็นที่ประชุม มีกุฏิ ครัว เป็นของถาวร แล้วตั้งโรงเรียนสอนหนังสือจีน หนังสืออังกฤษ แก่เด็กชายและหญิงที่วัดเก่า เก็บค่าเล่าเรียนแต่น้อย และไม่เก็บแก่คนอนาถา ค่าจ้างครูสอนประจำโรงเรียนเป็นทุนของพุทธบริษัท มีนักเรียน ๙๖ คน วันพระและวันอาทิตย์ทั้งนักเรียนและผู้ใหญ่มาประชุมที่วิหาร พระสมภารไปสอนศาสนาแก่เด็ก ตั้งต้นแต่การถึงไตรสรณคมน์ ศีล ๕ และคาถาพุทธภาษิตเพื่อให้เข้าใจและให้จำได้ทั้งอรรถทั้งแปลพักหนึ่งแล้ว ครูคฤหัสถ์สอนต่อไปจนเพลปล่อยให้นักเรียนกลับ ผู้ใหญ่ที่ฟังการสอนศาสนาแก่เด็ก

และที่รักษาอุโบสถ ต้องการศึกษาธรรมก็อยู่สนทนาธรรมกันต่อไป เวลาค่ำมีการทำวัตรสวดมนต์เจ็ดตำนาน ทั้งพระทั้งคฤหัสถ์ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ วันที่ได้เห็นประมาณ ๓๐ คน มีหวังว่าจะเจริญต่อไป ที่วัดพระพม่าไม่ปรากฏว่าได้จัดการอย่างไร

ฝ่ายพวกอุตตรนิกาย คือวัดพระจีน ว่ามี ๔ วัด มีวัดใหญ่อยู่ ๒ แห่ง คือที่วัดอายาอิตัมที่อยู่บนไหล่เขาใกล้ลำธารแห่งหนึ่ง ที่พุทธบริษัทสมาคมที่อยู่ในชุมนุมแห่งหนึ่ง ที่มีคนนิยมมาก และทราบว่าเจริญโดยรวดเร็ว

วัดอายาอิตัมว่าสร้างมาราว ๔๕ ปี มีพระเจดีย์รูปทรงแปลกงดงาม ทำเป็นพื้นข้างใน ๗ ชั้นประดิษฐานพระปฏิมากร หลวงจีนโอภาสเจ้าอาวาสองค์ก่อน ซึ่งเคยเข้ามากรุงเทพ ฯ และได้รับสมณศักดิ์หลวงจีนชื่อนั้น ออกไปเมื่อรัชกาลที่ ๖ เป็นผู้ก่อสร้างตั้งแต่ต้นมา เป็นคนสามารถ มีอัธยาศัยดี ฉลาดในการปฏิบัติปฏิสันถารและการเรี่ยไรก่อสร้าง ได้ทุนนับล้านเหรียญ มีกุศโลบายเครื่องจูงใจอันเหมาะแก่ผู้ยังชอบอยู่ในโลก เช่นตั้งหลักไว้ว่า ถ้าผู้ใดมีศรัทธาให้ทุนบำรุง ๒,๐๐๐ เหรียญขึ้นไป ให้ปั้นรูปเต็มยศอย่างดีของผู้นั้นไว้ในตู้เป็นอนุสาวรีย์ ให้ผู้ที่ไปชมได้เห็น ให้ทุนตั้งแต่ ๑,๐๐๐ เหรียญขึ้นไป ทำไม้สลักชื่อสกุลพร้อมทั้งวันเดือนปีเกิดไว้ในตู้กระจกเป็นอนุสาวรีย์ ผู้ให้ทุนตั้งแต่ ๕๐๐ เหรียญขึ้นไป ก็ขอรูปถ่ายขนาดใหญ่ของผู้นั้นมา

ติดไว้เป็นอนุสาวรีย์ที่ห้องประชุม จึงหาทุนสร้างได้มาก ก่อสร้างไว้วิจิตร นับเป็นที่เที่ยวของชาวปีนังเป็นที่สักการะของจีน มีคนไปมาก

ส่วนพุทธบริษัทสมาคมฝ่ายมหายานนั้น ว่าตั้งมาได้ในราว ๑๑ ปี มีวิหารใหญ่จุคนประมาณ ๑,๐๐๐ คน มีเจดีย์องค์ย่อมแต่ลวดลายวิจิตรอยู่หน้าวิหาร ตรงกลางวิหารมีแท่นพระ มีพระพุทธรูปนั่งขนาดหน้าตักราว ๒ ศอก และพระสาวกยืน ๒ ข้าง ผินพระพักตร์ไปด้านหนึ่ง มีรูปกวนอิม รูปพระโลเกศวร พระอมิตาภะ ผินพระพักตร์ไปอีกด้านหนึ่ง ทั้งแท่นและรูปพระสลักด้วยศิลาขาวสั่งจากประเทศอิตาลี มีกุฏิที่พระจีนอาศัยอยู่ ๖-๗ รูป ในระหว่าง ๕ ปีมานี้ มีการก่อสร้างเพิ่มเติมออกไปมาก ตลอดถึงจัดการซื้อที่ทำตึกให้เช่าหาผลประโยชน์บำรุงสมาคมต่อไป พุทธบริษัทสมาคมนี้ มีสมาชิกลงชื่อออกทุนบำรุงประจำเดือน มีการแบ่งทุนช่วยทำศพสมาชิกผู้ถึงแก่กรรมตามควร บัดนี้มีสมาชิกกว่า ๒,๐๐๐ คน มีเศรษฐีคฤหบดี พ่อค้าจีน อุดหนุนแข็งแรง นอกจากนี้รัฐบาลยังอุดหนุนอนุญาตให้ออกลอตเตอรี่ของสนามม้า ยกกำไรบำรุงสมาคมนี้ทุกเดือน เป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากของสนามม้า คือพลอยได้ตามระเบียบของสนามม้า มิได้เกี่ยวด้วยจัดการแข่งม้า จึงมีกำลังรวดเร็ว สมาคมนี้มีการประชุมอาทิตย์ละ ๓ ครั้ง วันอังคาร

ประชุมไหว้พระสวดมนต์ วันพฤหัสบดีประชุมเจริญภาวนา วันเสาร์ประชุมฟังเทศน์ เวลา ๒๐.๐๐ น. เริ่มประชุม ถึง ๒๑.๓๐ น. เลิก พิธีในวันอังคารมีการสวดมนต์ มีภิกษุ ๖ รูปออกมาจุดเครื่องสักการะบูชา ภาวนาทำน้ำมนต์แล้วนำมาใส่ถังที่ข้างประตู สำหรับผู้ที่ต้องการ แล้วทำพิธีสวดมนต์ต่อไป การสวดมนต์ภาวนาของเขามีการตีเกราะรูปหัวปลา เคาะกระถางธูป ตีระฆังประกอบ ทำให้เสียงวังเวงบางตอน ทั้งภิกษุ ทั้งคฤหัสถ์ทั้งชาย ทั้งหญิงว่าพร้อมกัน ผู้สวดทำเสียงให้คลอไปกับเสียงนั้น มีทั้งท่านั่งท่ายืนและท่าเดินสวด การเดินสวดมนต์ พระนำแล้ว อุบาสกอุบาสิกาเดินเป็นลำดับไป บทสวดซ้ำ ๆ มาก มีเสียงโอมกวนอิมพุสะเป็นต้น ราวครึ่งชั่วโมง หยุดพัก ๑๕ นาที แล้วเข้าทำพิธีสวดอีก มีเสียงออกชื่อพระโลเกศวรและพระอมิตาภะต่อไป จนเวลา ๒๑.๒๐ น. เลิก ต่างคนต่างกลับ ได้ยินว่าวันวิสาขะ มีคนมาทำสักการะพระพุทธรูปนับ ๑,๐๐๐ นับว่ามีเค้าที่น่าเจริญต่อไป

๑๔ กุมภาพันธ์ เวลา ๑๐ น. เศษ เรือออกจากปีนังไป ๔ วัน ๓ คืน คลื่นลมปรกติ ไม่ได้เห็นเกาะเห็นฝั่งจนกระทั่งวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ เช้าเห็นเกาะลังกาเป็นเงา ๆ เห็นเรือผ่านบ่ายหน้าไปปีนังลำหนึ่ง เวลา ๑๘ น. ถึงท่าเมืองโคลัมโบ เกาะลังกา มีกำแพงกันคลื่นโอบเป็นอ่าวออกไปราว ๑ ไมล์ มีแพทย์ตรวจโรคและเจ้าหน้าที่ตรวจคนเข้าเมือง

ตรวจหนังสือเดินทาง มีพระภิกษุลังกา ๗ รูป มารับไปพักวัดมาลิกากัณฑ์วิทโยทยบริเวณ ซึ่งเป็นวัดใหญ่และเป็นมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาในลังกา เจ้าอาวาสและภิกษุชั้นผู้ใหญ่ ได้มาต้อนรับปราศรัยตามธรรมเนียม มีภิกษุและคฤหัสถ์ที่อยากเห็นได้พากันมาล้อมดูเป็นกลุ่ม ๆ และได้สนทนากันตามควรแก่โอกาส ที่ซึ่งเขาจัดให้พักเป็นห้องย่อม ๆ อยู่ใต้หอพระไตรปิฎกรวมกัน ๓ รูป เพราะที่วัดนั้นหาที่ว่างยาก

๑๘ กุมภาพันธ์ ไปดูมิวเซียม สวนสัตว์ และไปสืบเรือที่จะไปอินเดีย แล้วไปวัดทมิฬ เป็นเทวาลัยที่ใหญ่ซึ่งทำด้วยศิลาล้วน สลักวิจิตร แต่ดูเหมือนไม่มีผู้นับถือเท่าใด เป็นแต่เศรษฐีผู้มั่งมีสละทรัพย์สร้างและยังค้างอยู่ แล้วไปดูวัดอโศการาม วัดทีปทุตตมาราม ซึ่งเป็นวัดที่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์มาทรงผนวชอยู่ ๑๔ ปี ได้ทรงสร้างเจดีย์ไว้หน้าวิหารองค์หนึ่ง ไม่ใหญ่โตแต่นับว่างาม ว่าได้บรรจุเหรียญ-ตราของพระองค์ไว้ทั้งหมด แล้วไปดูวัดกัลยาณี ระยะห่างจากวัดมาลิกากัณฑ์ ฯ ราว ๘ ไมล์ วิหารที่กำลังสร้างใหม่ในที่บางแห่งประกอบด้วยศิลาสลักงดงามและมั่นคง ว่าราคาที่สร้างถึงสามแสนรูปี แล้วมาพักที่วัดมาลิกากัณฑ์ ฯ

วันที่ ๑๙ พระที่ไปจากกรุงเทพ ฯ บางรูป และพระสิงหลไปฉันเพลที่บ้านนายชัยสิงห์ น้องพระธรรมปาละ ผู้จัดการโรงพิมพ์มหาโพธิสมาคม แล้วกลับมาดูการศึกษาที่วัดมาลิกากัณฑ์ ฯ มีการเรียนทั้งบาลี สันสกฤต และอังกฤษ มีนักเรียนภิกษุสามเณรประมาณ ๗๐๐ รูป

คฤหัสถ์ประมาณ ๒๐๐ คน สอนทั้งตอนเช้า ตอนบ่าย ตอนค่ำ นักเรียนเป็นหลายพวกหลายชั้น ท่านเจ้าอาวาสชื่อ รัตนสาร อายุ ๖๔ ปีแล้ว ยังเป็นครูสอนภาษาสันสกฤตด้วย คฤหัสถ์ยืนเรียนตลอดเวลาราว ๒ ชั่วโมง แต่พระภิกษุสามเณรมีม้านั่ง บางชั้นนั่งกับพื้น มีครูประจำราว ๑๐ รูป การเรียนบาลีจัดเป็น ๙ ชั้น

๒๐ กุมภาพันธ์ ฉันเช้าแล้วไปดูวัดชยเสนธราราม ในที่ใกล้เชิงเขามาลิกากัณฑ์ ฯ มีภิกษุ ๘ รูป สงัดดี ได้เดินผ่านโรงเรียนสอนเด็กแห่งหนึ่ง อาจารย์เห็นภิกษุเดินผ่านแต่ไกล ก็ให้อาณัติสัญญาแก่ศิษย์ทำความเคารพ เวลาบ่ายไปดูวัดคงคาราม มีโบสถ์เล็กอยู่ในทะเลสาบ แล้วเดินไปชายทะเล มีสนามกว้าง อากาศดี เป็นที่ชุมนุมชนมาก นับเป็นสถานรื่นรมย์ ต่อนั้นกลับวัดมาลิกากัณฑ์ ฯ มีภิกษุไทย ๒ รูปชื่อแก้ว ฉายา เขมญาโณ ไปพักอยู่ที่ลังการาว ๑ ปี และภิกษุคำมี ฉายา คมฺภีโร เดินจากอินเดียไปพักอยู่ที่ลังการาว ๖ เดือนมาหาและได้สนทนากันถึงเรื่องระยะทาง และที่พักในอินเดียเป็นต้น นับว่าได้ไปนมัสการปูชนียสถานที่วัดต่าง ๆ ในโคลัมโบ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของลังกาในเวลานี้พอควร

๒๑ กุมภาพันธ์ เวลา ๑๔ น. แล้วขึ้นรถไฟจากจังหวัดโคลัมโบไปจังหวัดแกนดี (สิริวัฑนบุรี) เมืองหลวงเก่าซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระทันตธาตุ (เขี้ยวแก้ว) ระยะทางตอนนี้ ๔ ชั่วโมง ผ่านนาสวนและบ้านเรือนลดเลี้ยวไปตามไหล่เขาเข้าถ้ำเล็ก ๆ หลายแห่ง สูงขึ้นไป

โดยลำดับเป็นทางที่น่าดูมาก สูงจากระดับน้ำทะเล ๑,๖๘๐ ฟิต ถึงเมืองแกนดีเวลา ๑๘ น. ไปพักที่วัดบุปผาราม ซึ่งเคยเป็นที่อยู่ของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ผู้ออกไปประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ เมื่อ พ. ศ. ๒๒๙๕ เป็นเวลา ๑๘๔ ปีมาแล้ว ท่านพระสิทธัตถเถระผู้เป็นอุปนายกแห่งอุบาลีวงศ์ต้อนรับอยู่ที่นั่น ๗ วัน เพราะอากาศดีมีที่พักที่ดูพอควร และเนื่องด้วยพระสาธุสีลสังวร ไปทำธุระบางอย่างในการมาเยี่ยมชาติภูมิด้วย ในระหว่างนี้ได้ไปดูสถานที่ใกล้เคียง คือ

๒๒ กุมภาพันธ์ บ่ายไปดูสถานที่และวัดซึ่งตั้งอยู่บนไหล่เขา มีถนนลาดลงลดเลี้ยวขึ้นไปได้หลายสาย ไปดูสวนดอกไม้และเขื่อนทดน้ำ ซึ่งไหลจากภูเขาที่ทำประปาไปใช้ในเมือง แล้วได้เดินต่อขึ้นไปถึงวัดนาควิมาน ซึ่งตั้งอยู่สูงจากระดับพื้นทะเลสาบมาก อากาศเย็น ได้เห็นภูมิประเทศ ถนนหนทาง ประกอบด้วยบ้านเรือนและสวนซึ่งตั้งอยู่ตามไหล่เขารอบทะเลสาบได้ดี นับว่าเป็นที่เจริญใจได้แห่งหนึ่ง ทะเลสาบกว้างบางแห่งราว ๕ เส้น แต่ยาวราว ๒๕ เส้น มีถนนลาดยางโดยรอบ ๒ ไมล์ ๔๖ ฟิต มีภูเขารายล้อม มีที่ราบข้างทะเลสาบส่วนหนึ่ง เป็นที่ตั้งตลาดและเป็นที่อยู่ของคนหมู่มาก ไปนมัสการพระเขี้ยวแก้วซึ่งตั้งอยู่ติดต่อกับบริเวณพระราชวังเก่าของพระเจ้าลังกา ทำนองวัดพระศรีรัตนศาสดารามในกรุงเทพ ฯ อยู่ฝ่ายละฝั่งทะเลสาบกับวัดบุปผาราม แต่บริเวณไม่กว้างใหญ่ เขาเปิดให้คนเข้านมัสการพระเขี้ยวแก้ววันละ ๒ เวลา คือตั้งแต่ ๑๐.๐๐ น. ถึง ๑๑.๐๐ น. ครั้งหนึ่ง

ตั้งแต่ ๑๙.๐๐ น. ถึง ๒๒.๐๐ น. ครั้งหนึ่ง มีเลขวัดเฝ้ารักษาและประโคมวันละ ๓ เวลา ๕ น. ประโคมพักหนึ่ง ต่อนั้นไปก็ประโคมตั้งแต่เริ่มเปิดให้นมัสการจนถึงเวลาปิด มีคนนิยมไปนมัสการทุกวัน การเปิดให้นมัสการ ต้องมีภิกษุเจ้าหน้าที่ ๒ รูป เลขวัด ๒-๓ คน เจ้าพนักงานของรัฐบาล ๑ คน เป็นผู้ถือกุญแจมาไขด้วยกัน ไขห้องชั้นนอกให้คนที่ไปนมัสการคอยแล้ว ไขกุญแจชั้นที่ ๒ เจ้าหน้าที่เข้าไปปิดม่านแล้ว ไขกุญแจชั้นที่ ๓ เจ้าพนักงานทั้ง ๓ พวกเข้าไปแล้วปิดม่านอีกชั้นหนึ่ง ทำพิธีกวาดดอกไม้เก่าล้างชำระบุปผอาสน์และประดับดอกไม้เป็นต้นเรียบร้อยแล้ว จึงเปิดประตูและม่านทั้ง ๒ ชั้นนั้นออกให้ผู้ที่ไปรอคอยอยู่ได้สักการะบูชา พระเขี้ยวแก้วนั้น ตามปรกติไม่เปิดให้ผู้ใดได้เห็น เพราะมีเจดีย์ที่ทำด้วยเงินครอบอยู่ข้างนอก และว่ามีพระเจดีย์ทองประดับด้วยเพชรพลอยสร้อยสังวาลย์อันวิจิตรครอบอยู่อีกรวมถึง ๗ ชั้น มีเทศกาลคราวเปิดและจัดกระบวนแห่ให้ประชาชนได้เห็นปีละครั้ง นอกนั้นผู้มีศักดิ์สูงหรือผู้มีเครื่องสักการะมีค่ามากไปบูชาอยากดู ขอให้นายกรัฐมนตรีสั่งให้เจ้าหน้าที่เปิดให้ดูจึงดูได้ การเปิดให้ดูเป็นครั้งคราว หรือมีการปิดบังอย่างสงวนให้เห็นได้ยากอย่างนี้ก็เป็นอุบายวิธีอย่างหนึ่ง ที่ให้คนปรารถนาจะดูจะเห็นไม่จืดจาง แต่อีกนัยหนึ่งเห็นว่าทำอย่างนี้ไม่ดี ถ้าทำพระเจดีย์แก้วครอบ ให้คนที่เข้าไปสักการะ ได้เข้าไปเห็นองค์พระเขี้ยวแก้วในด้านหน้าและด้านข้างทั้ง ๒ หรือทั้ง ๔ ด้านก็ยิ่งดี อาจทำให้คนนิยมไปสักการะยิ่งขึ้น เพราะได้

เห็นด้วย ได้ทราบว่าชาวพม่าบางพวกต้องการไปสักการะพระเขี้ยวแก้ว เมื่อได้ทราบว่าไม่เปิดให้ดู ก็ไม่ไป และเลยไปอินเดียก็มี เจ้าหน้าที่รักษาฝ่ายพระสงฆ์ มีพระมหานายก วัดบุปผาราม และพระมหานายกวัดอัสสคิรีเป็นหัวหน้า ผลัดกันรักษาคราวละ ๖ เดือน เสร็จการบูชาพระเขี้ยวแก้วแล้ว กลับมาพักวัดบุปผาราม

ตั้งแต่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พระสาธุสีลสังวร กับนายเสงี่ยม ไปโคลัมโบ เพื่อธุระบางอย่าง ผู้ที่อยู่ไปดูบริเวณวัดบุปผาราม วัดอุโบสถ

ที่ ๒๔ บ่ายไปดูสถานที่บางแห่ง และเทวาลัยศาสนาพราหมณ์ ไปดูวัดกิติเก และแล้วไปดูวัดอัสสคิรี ซึ่งอยู่ในหุบเขา มีกุฏิเล็ก ๆ ล้อมรอบอุโบสถเตี้ย ๆ ไม่น่าสบาย ไปสนทนากับพระมหานายกเล็กน้อยแล้วกลับ

ที่ ๒๖ เย็นไปดูวัดสิริวัฒน์ และวัดคงคา ซึ่งอยู่ที่ไหล่เขามีน้ำใช้สะดวกเป็นที่วิเวก มีพระวัดละ ๒-๓ รูป

ที่ ๒๗ ไปดูพิพิธภัณฑ์ที่พระราชวังโบราณของพระเจ้าลังกาและสนทนาเนื่องด้วยการศึกษาและการปกครอง

ที่ ๒๘ เวลา ๑๔ น. ขึ้นรถยนต์ไปสถานี ขึ้นรถไฟไปตำบลมาตเล ๑๒ น. ถึง ภูมิประเทศตามทางน่าดูตลอด ลงจากรถไฟไปขึ้นรถยนต์ ไปพักที่วัดไชยสุนทรารามเป็นวัดที่พระสาธุสีลสังวรเคยเป็นเจ้าอาวาส มีกุฏิหลังเดียว นอกนั้นมีวิหารและโรงเรียน มีภิกษุสามเณรวัดนั้นและอาคันตุกะ ๑๖ รูป และวันนี้ต้องรับอาคันตุกะถึง ๓ ราย ๆ ละ

หลายคน วัดนี้ตั้งอยู่ในภูมิดี สงัดเยือกเย็นอยู่ใกล้เขา แต่เป็นทำเลที่ต้องเกี่ยวแก่การรับอาคันตุกะมากเกินไป

๒๙ กุมภาพันธ์ ฉันเช้าแล้วไปดูวัดอาโลกวิหาร (หรืออาลูวิหาร ตามเสียงลังกา) ว่าเป็นที่จารพระไตรปิฎกลงลานเมื่อก่อน ๒,๐๐๐ ปี มาแล้ว เดินไประยะทางราว ๒ ไมล์ วัดนี้ตั้งอยู่บนเขาเตี้ย ๆ มีหินก้อนใหญ่ ๆ เข้าไปนมัสการพระไสยาที่วิหารอันเขาก่อผนังประจบกับถ้ำ แล้วไปดูบริเวณวัดมีเจดีย์แลต้นโพธิ์อยู่บนยอดเขา สมัยจารพระไตร-ปิฎกว่ามีภิกษุตั้ง ๕๐๐ แต่เวลานี้มีภิกษุอยู่เพียง ๓ รูป มีกุฎิเพียง ๒ หลัง ไม่ค่อยเห็นอะไร นอกจากถ้ำน้อย ๆ ที่ก่อประจบกับหินก้อนใหญ ฉันเพลแล้วกลับมาวัดไชยสุนทราราม เวลา ๑๔ น. ขึ้นรถยนต์ไปขึ้น' รถบัสไปจังหวัดหรือตำบลดัมพุละขนของพักที่วัดแล้ว ขึ้นเขาดัมพุละ เพื่อไปนมัสการพระที่วิหารและชมโบราณวัตถุ ขึ้นไประยะทางราว ๕-๖ เส้น สูงจากระดับพื้นที่ตั้งวัดราว ๒ เส้น มีวิหารยาว ๕ เส้น ที่สูง ๆ ราว ๓ วา ที่ต่ำ ๆ ราว ๑ วา กั้นเป็นห้อง ๕ ห้อง มีพระพุทธรูปใหญ่ ๆ ทั้งปางประทับนั่งแลปางไสยาราว ๑๕๐ องค์ มีภาพวิจิตรตลอดเพดาน แต่เป็นภาพโบราณที่ชำรุดก็มาก ในวิหารนั้นมืดและมีกลิ่นอับ เพราะแสงสว่างเข้าได้ทางประตูเพียงช่องสองช่อง ตามคำที่บอกเล่าว่าเจาะภูเขาเข้าไปทำเป็นวิหาร แต่พิจารณาดูเห็นว่าก่อผนังและทำประตูประจบกับเพิงเขามากกว่า เขาดัมพุละที่มีวิหารนี้ลักษณะคล้ายเขาพระฉายที่สระบุรี มีหินแท่งใหญ่ติดกันเป็นพืดตั้งแต่เชิงเขาถึงยอด

นับว่าเป็นที่น่าดู มีการนัดไหว้พระประจำปี ตามปรกติมีภิกษุสามเณร ๓ วัด เป็นเจ้าหน้าที่ขึ้นไปเปิดเวลาเย็นทุกวัน ค่ำกลับถึงวัดที่พักเจ้าอาวาสไม่อยู่ มีแต่สามเณรต้องจัดที่พักกันเอง

๑ มีนาคม ฉันเช้าแล้วขึ้นรถบัสไปจังหวัดอนุราธบุรี เพลถึง ไปพักวัดสุวรรณมาลี ที่ภาษาลังกาเรียกรูวังแวลี มีมหาเจดีย์วัดโดยรอบองค์ราว ๙๐๐ ฟิต สูงราว ๓๐๐ ฟิต ที่กำลังปฏิสังขรณ์ ว่าสิ้นทุนไป ๒,๕๐๐,๐๐๐ รูปี เวลานั้นยังไม่แล้ว ลำพังยอดที่ทำด้วยทองว่าราคา ๖๐,๐๐๐ รูปี ฉันเพลแล้วพัก เวลาบ่ายขึ้นรถยนต์ไปชมโบราณสถาน ไปวัดอภัยคิรี วัดเชตวัน วัดมรีจิวัฏ ซึ่งเป็นวัดร้างแต่มีเจดีย์ใหญ่ วัดอิสสรมุนี ว่าเป็นที่ประทับพระมหินทเถระเมื่อเสด็จไปลังกาคราวแรก แล้วไปที่ต้นศรีมหาโพธิ์ ที่ว่าพระนางสังฆมิตตาเถรีเชิญกิ่งจากพุทธคยามาปลูกไว้ มีการรักษาบูชาแข็งแรง ต้นไม่สู้โตวัดศูนย์กลางดูจะไม่เกิน ๑ ศอก ไม่เท่าต้นอื่น ๆ ที่ขึ้นอยู่ในที่ใกล้เคียง แล้วไปถูปาราม ซึ่งเคยเป็นวัดที่ตั้งวิหารพระเขี้ยวแก้ว ผ่านโลหปราสาท ซึ่งแลเห็นแต่เสาศิลามากต้น ดูบริเวณวัดและพระราชวังโบราณ ที่เห็นแต่หินสลักหักพัง และซากที่ตั้งกุฏิวิหารเป็นต้นเกลื่อนกลาด เจดีย์องค์ใหญ่ทรุดโทรม แสดงสังขตลักษณะ ชวนให้เกิดธรรมสังเวชตลอด แต่รัฐบาลรักษาดีมากทำพื้นที่เตียนสะอาดร่มรื่น ไม่มีบ้านเรือนใครมาปะปน น่าเป็นที่ทำความเพียรของกุลบุตรผู้มีศรัทธา มีลิงชนิดหนึ่งช่วงตัวและหางยาวมาก ตัวเขื่องแปลกกว่าลิงที่เห็นในประเทศไทย

(เมื่อไปดูสวนสัตว์ที่กัลกัตตา เห็นหนังสือติดไว้ที่กรงว่าหนุมาน) ระยะทางที่ไปดูวันนี้ว่าราว ๘ ไมล์ แต่ไปไม่ค่อยทั่ว เพราะคนรถไม่ชำนาญทาง ค่ำกลับวัดสุวรรณมาลี ไปนมัสการเจดีย์แล้วพัก

๒ มีนาคม ฉันเช้าแล้วเตรียมของที่จะเดินทางต่อไป เพลแล้วขึ้นรถยนต์ไปสถานีตีตั๋วขึ้นรถไฟไปตาไลเมนา ซึ่งเป็นสถานีที่สุดเกาะลังกาด้านเหนือ เพื่อลงเรือข้ามไปอินเดีย รถไฟถึงสถานีตาไลเมนาซึ่งห่างจากท่าเรือราว ๘๐ เส้น เวลาเย็นหาที่พัก และไปดูสถานที่ตามควร ที่นั่นไม่มีวัด มีบ้านน้อย แม้มีของขายก็หาที่พักยาก พื้นที่เป็นทรายที่สถานีก็พักไม่ได้ นอกจากไปนอนในเรือ คณะที่ไปนี้ได้อาศัยความเอื้อเฟื้อของนายสถานีซึ่งเป็นชาวลังกา ให้พักในที่พักของเขา แต่ก็พักนอนไม่ได้เพราะอับ ต้องออกมานอนข้างนอกในชายคาบ้าง ที่โคนไม้บ้าง คนโดยมากเขาไปรถขบวนหลังที่ออกจากสถานีที่อนุราธบุรีราว ๑ น. ถึงท่าเรือเวลาเช้า ไม่ต้องเสียเวลาคอย ลงเรือสักครู่ก็ถึงเวลาเรือออก

หมายเหตุ – ที่ลังกาในสมัยปี พ. ศ. ๒๔๗๘

ภูมิประเทศลังกา มีพื้นที่เป็นภูเขา ทะเลสาบ หนอง และสระมาก ไม่เห็นป่าและไม้ใหญ่นอกจากขนุนที่เป็นของปลูกในสวน ที่อยู่อาศัยมีฝาและพื้นเป็นอิฐปูนเป็นพื้น หาที่เป็นไม้เกือบไม่มี มีการคมนาคมถึงจังหวัดต่าง ๆ ทั้งทางรถไฟและรถยนต์ ทะเลสาบหรือวาปีที่สร้างทำนบกั้นไว้ก็มีมากแห่ง เป็นที่ชุ่มชื้น มีสวนมะพร้าว ยาง

โกโก้ ขนุน มากกว่านา ตามเขามีต้นชา ข้าวและถั่วเป็นอาหารที่ต้องใช้มาก ต้องส่งมาจากอินเดีย

คนในลังกานอกจากชาวสิงหลเป็นพื้นเมืองแล้ว ก็มีแขกทมิฬ ฮินดู ฝรั่ง ไม่เห็นจีน ส่วนญี่ปุ่นมีบ้างแต่น้อย

การศาสนาในลังกา – พระพุทธศาสนามีคนนับถือมากกว่าศาสนาพราหมณ์ คริสเตียน โมหมัด มีวัดในลังกาทั้งหมดประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ วัด ยังมีผู้ศรัทธาก่อสร้างปฏิสังขรณ์ปูชนียสถาน วิหารการเปรียญ เจดีย์ กุฏิ และโรงเรียนอยู่หลายแห่ง บางแห่งว่าราคาตั้งหลายล้านรูปี เช่นการสร้างวิหารที่วัดกัลยาณี ที่โคลัมโบ วิหารพระเขี้ยวแก้วที่แกนดี วัดโดยมากไม่ค่อยใหญ่โต มีกุฏิวัดละ ๑–๒–๓ หลังเป็นตึกเตี้ยชั้นเดียว พื้นปูน ค่อนข้างทึบและมืด ที่นั่งใช้เก้าอี้ ที่นอนใช้เตียงเป็นพื้น ไม่เคยเห็นที่นั่งกับพื้น นอกจากที่ฉัน ที่สวดมนต์ไหว้พระในพระวิหารและหอพระไตรปิฎก ทุกวัดมีวิหารเล็ก ๆ ต้นโพธิ์และเจดีย์เป็นที่นมัสการ วิหารเล็กแต่มักจะมีพระพุทธรูปปั้นองค์โต ๆ มีรูปปั้นประกอบกับภาพที่เขียนวิจิตรงดงาม

วัดใหญ่ ๆ ที่มีกุฏิหลายหลังและมีภิกษุมาก เท่าที่ทราบมีอยู่ ๒ วัด คือ ๑. วัดมาลิกากัณฑวิทโยทัยบริเวณ อันเป็นมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาในลังกาแห่งหนึ่ง มีภิกษุสามเณรในราว ๑๐๐ รูป ๒. วัดบุบผาราม เป็นวัดเก่า มีอุโบสถสำคัญเป็นที่อุปสมบทภิกษุของวัดต่าง ๆ ฝ่ายอุบาลีวงศ์ แม้อยู่ในต่างจังหวัด เช่นผู้อยู่วัดมาลิกากัณฑ ฯ

ก็ไปอุปสมบทที่วัดบุบผาราม วัดบุบผารามมีภิกษุราว ๗๐-๘๐ รูป จึงเป็นอันว่าน้อยกว่าวัดมาลิกากัณฑ์ ฯ นิดหน่อย นอกจากนั้น (วัดอื่น ๆ) ก็คงมีภิกษุตั้งแต่ ๒-๓ รูป ไปจนถึงวัดละ ๑๐-๒๐ รูป พระสงฆ์สามเณรทั้งสิ้นว่ามีราว ๑๒,๐๐๐ รูป *อุบาลีวงศ์* เป็นนิกายใหญ่ แต่ยังแยกเป็น ๔ นิกาย ส่วน *มรมนิกายวงศ์* หรือนิกายพม่าไม่ใหญ่ แต่แยกเป็นนิกายน้อย ๆ ราว ๓๐ นิกาย เนื่องจากความเห็นแตกต่างกันบ้าง ผู้ประพฤติเคร่งไม่ยอมร่วมกับผู้ประพฤติหย่อนบ้าง ผู้ประพฤติทรามถูกกำจัดออกจากหมู่แล้วไปตั้งนินายใหม่บ้าง

การห่มผ้าคล้ายพระพม่าห่ม – แต่นิยมต่างกันบ้าง บางนิกายเวลาเข้าบ้านห่มคลุมเรียบร้อย ทั้งเวลาบิณฑบาต ทั้งเวลาไปกิจอื่น บางนิกายห่มคลุมแต่เวลาบิณฑบาต เวลาอื่นห่มดอง สีจีวรที่ใช้ก็เป็นสีเหลือง คล้ายที่ภิกษุในเมืองไทยใช้ เว้นแต่มีภิกษุต่างนิกายบางรูปเมื่อออกจากวัดใช้จีวรสีแสดและสีแดง

อาหารบริโภค- เช้าภิกษุสามเณรออกบิณฑบาตเป็นบางแห่ง เพลมีผู้ทำอาหารมาเลี้ยงที่วัด บางแห่งมีผู้ทำถวายที่วัดทั้งเช้าทั้งเพล ที่อาศัยแต่บิณฑบาตเช้าก็มี อาหารที่นิยมใช้มากมีแกงถั่วน้ำข้น ๆ ที่เรียกว่าสุปะ แกงคั่วมะเขือเทศผสมเครื่องเทศ และแกงคั่วปลาเค็ม พิเศษก็มี แกงปลา แกงเนื้อ ผัด ยำต่าง ๆ พอเป็นไปได้

ธรรมเนียมการฉัน- เมื่อคดข้าวใส่จานแล้ว ต้องการอาหารอะไรบ้างก็ตักใส่ลงไปรวมอยู่ในจานข้าวเป็นหย่อม ๆ เวลาชาวบ้านเลี้ยง

มีกับข้าวกี่อย่าง เขาก็ตักมาหยอดรวมลงในจานข้าวทุกอย่าง และคอยเติมเรื่อย ๆ ไปจนกว่าจะอิ่ม ไม่ต้องเปลืองถ้วยชาม บางท่านก็ใช้บาตรแทน และพระต้องฉันด้วยมือ ถ้าใช้ช้อนซ่อมเขาหาว่าไม่เคร่ง เสร็จฉันคาวแล้ว ของหวานมีกี่อย่าง ๆ ก็รวมลงในจานเล็ก ๆ ใบหนึ่ง ที่เป็นของน้ำจึงจะแยกภาชนะต่างหาก เสร็จแล้วพระเถระอนุโมทนา

การเคารพ – มีการไหว้กราบเช่นเมืองไทย และถืออิริยาบถยืนเป็นการเคารพยิ่ง คฤหัสถ์แม้ผู้หญิงมาหาพระเถระที่เคารพมาก ต้องมายืนตลอดเวลากลับ แม้นานนับชั่วโมงก็ตาม แม้การนั่งก็ตาม ถ้าพระจะนั่งบนเก้าอี้หรือนั่งที่พื้น เมื่อจำจะนั่งในที่ต่ำกว่า จะนั่งเก้าอี้สูงเสมอกันไม่ควร ในวัดจึงมักมีเก้าอี้เล็ก ๆ สำหรับคฤหัสถ์หรือผู้น้อยที่มาหา และศิษย์คฤหัสถ์ที่เรียนในวัดที่มีภิกษุเป็นครู เห็นยืนเรียนตลอดเวลา ๒ ชั่วโมง ได้เห็นโรงเรียนสอนเด็กแห่งหนึ่ง เมื่อครูเห็นภิกษุเดินผ่านไปแต่ไกล ครูก็ให้สัญญาณนมัสการยืนไหว้ พร้อมด้วยกล่าววาจาว่า สาธุ ๆ ดัง ๆ ตามอาวาสต่าง ๆ อุบาสกอุบาสิกาที่เข้าไปย่อมกราบไหว้ภิกษุและปูชนียสถานตามสมควร ไม่ค่อยเห็นใครไปเที่ยวจุ้นจ้านในวัดเลย ภิกษุสามเณรเมื่อเข้าไปหาพระเถระ ท่านจะนั่งที่พื้น ที่เก้าอี้ หรือนอนบนเตียงก็ตาม เมื่อเข้าไปอยู่ด้วยอิริยาบถยืนแล้วจะห่างหรือใกล้ศีรษะก็ตาม ถือว่าเป็นอันเคารพแล้ว บางคนนั่งอยู่ในที่สูงแม้ข้างถนนใหญ่ เห็นภิกษุเดินผ่านไปก็ลงยืนแสดงอาการเคารพ บางคนมีอัธยาศัยดี ช่วยขนของด้วยอาการเคารพ การไหว้พระประจำ

วันตีระฆังเช้า ๖ น. และค่ำ ๑๘ น. ต่างคนต่างไปไหว้ที่วิหารฐานโพธิ์และพระเจดีย์ไม่ต้องพร้อมกัน ที่สวดมนต์พร้อม ๆ กัน ได้เห็นแต่ที่วัดมาลิกากัณฑ ๆ นั่งคล้ายสมาธิยกเข่าสูงประณมมือบ้างไม่ประณมบ้าง

การศึกษาของภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์– จัดว่านิยมกันแพร่หลาย นอกจากเรียนหนังสือของชาติเป็นเบื้องต้น จากนั้นก็มีการเรียนบาลี สันสกฤต และอังกฤษเป็นพื้น การสอบบาลีมีกรรมการคฤหัสถ์ของสมาคม และพวกราชบัณฑิตยสภาของรัฐบาลเป็นผู้สอบปีละครั้ง หลักสูตรไม่เหมือนของไทย ใช้บาลีพระไตรปิฎกและคาถาธรรมบทประกอบกับหนังสือที่แต่งขึ้นบ้าง ต้องการให้แปลและจำได้ด้วย ไม่ใช่แต่เพียงแปลได้ แบ่งเป็นประโยคอย่างสูงว่ามีถึง ๙ ชั้น ภิกษุสามเณรที่สอบได้ ย่อมได้รับยกย่องจากพุทธศาสนิกชนเป็นพิเศษ เช่นเปรียญในเมืองไทย และก็ช่วยกันสั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธาต่อ ๆ ไป ทั้งวัดน้อยวัดใหญ่มีการเรียนการสอนตามสมควร

การปกครองพระสงฆ์ – พระภิกษุสงฆ์ประชุมกันเลือกผู้เป็นสังฆนายก และเจ้าคณะในจังหวัดและแขวงนั้น ๆ แล้วเสนอให้รัฐบาลตั้ง ดังในเวลานี้ท่านเจ้าวัดอุโบสถารามเป็นมหานายกฝ่ายอุบาลีวงศ์เป็นต้น

การเป็นอยู่ของพระลังกาเท่าที่ได้เห็น นับว่าอยู่ด้วยการเรียนและอยู่เงียบ ๆ ไม่ค่อยเห็นตามถนนนัก น่าอนุโมทนา จึงยังสามารถให้ประชาชนเคารพนับถือเลี้ยงดูเป็นอันดี แม้ในสมัยที่บ้านเมืองต้อง

ตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่นที่ไม่นับถือพระพุทธศาสนาตั้ง ๑๕๐ ปีมาแล้ว น่าจะเป็นด้วยพื้นเพของคนลังกาเป็นผู้มั่นในจารีตขนบธรรมเนียมโบราณ ไม่ค่อยนิยมการเปลี่ยนแปลงทั้งส่วนภายในและภายนอกนี้เอง เป็นเหตุอันหนึ่งที่ทำให้เห็นว่าลังกายังเป็นลังกา สามารถรักษาคัมภีร์ไว้ได้หากลายเป็นอื่นไม่.

๓ มีนาคม ๒๔๗๘ เวลา ๕.๓๐ น. ขึ้นรถไฟที่มาจากโคลัมโบ ระยะทางรถไฟจากตาไลเมนาถึงท่าเรือ ๕ นาฑี ผู้ไปเรือชั้นที่ ๑ ชั้นที่ ๒ อยู่ดาดฟ้าชั้นบน ผู้ไปชั้นที่ ๓ อยู่ดาดฟ้าชั้นล่าง ที่พักไม่ต่างกัน แต่เมื่อเรือไปถึงอินเดียแล้ว พวกไปชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ได้รับการตรวจก่อน คนไปชั้น ๓ รอตรวจที่หลังบางคนขึ้นรถไฟเกือบไม่ทัน เรือเดินออกจากลังกาถึงแหลมดานัสกุติฝากอินเดียตอนใต้ ระยะทางราว ๒ ชั่วโมง ขึ้นรถไฟที่นั่น ทางรถไฟแล่นไปตามหาดที่พ้นน้ำทะเลบ้างน้ำท่วมบ้าง มีเกาะเล็ก ๆ ในระหว่างมาก สมมติเรียกว่า ถนนพระราม ราว ๒ ชั่วโมงจึงถึงพื้นแผ่นดินใหญ่ ต่อนั้นก็ผ่านบ้านเมืองต่าง ๆ น้อยใหญ่หลายจังหวัดสิ้นเวลา ๒๐ ชั่วโมง ถึงมัทราสซึ่งเป็นเมืองท่าขนาดใหญ่ ขึ้นรถยนต์ไปพักที่ห้องพักของสถานีรถไฟอีกบริษัทหนึ่ง ซึ่งจะไปกัลกัตตา ฉันเช้าแล้วเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ มีพิพิธภัณฑ์ สวนสัตว์ และท่าเรือเป็นต้น ในจังหวัดนั้น ๑ วัน แล้วขึ้นรถไฟผ่านบ้านเมืองน้อยใหญ่ไปอีก ๓๙ ชั่วโมง ถึงสถานีเฮาราฮ์เมืองกัลกัตตาขึ้นรถม้าไปพักที่มหาโพธิสมาคม ระยะทางราว ๒ ไมล์ เขาต้อนรับช่วยขนของและ

จัดที่พักให้พักตามสมควร สามเณรไทยชื่อ เล็ก ชื่อบรรพชิตว่า เมตตา ไปพักอยู่ก่อน รู้ว่าพระไทยไปก็ดีใจ ช่วยต้อนรับและสนทนาถึงระยะทางที่ควรไปดู ตั้งแต่กัลกัตตาเป็นต้น จนถึงอินเดียตอนเหนือ บ่ายไปดูวัดพระพม่า ถ้าไม่บอกก็ไม่รู้ว่าวัด เพราะเป็นตึกแถว ๓ ชั้น ๓ ห้องติดต่อกับตึกแถวอื่นอยู่ริมถนนใหญ่ มีพระ ๖ รูป มีศิษย์พม่าอยู่ด้วยหลายคน ไม่ได้ทำการประกาศพระศาสนา เป็นแต่มาเรียนภาษาอังกฤษ ไปดูวัดอีกวัดหนึ่ง เป็นวัดพม่าชาวจิตกอง มีพระ ๑๐ รูป เจ้าอาวาสเป็นชาวยะไข่ วัดนั้นมีตึกใหญ่หนึ่งหลังเป็นที่ประชุมฟังธรรม นอกนั้นมีวิหารเล็กตั้งอยู่ในตรอกชื่อบุดดีสตรีต บัดนี้มีผู้ศรัทธาซื้อที่ขออนุญาตสร้างอุโบสถ

๗ มีนาคม ตอนบ่ายไปดูพิพิธภัณฑ์ และสวนสัตว์ หมดเวลาไม่ได้ไปดูวัดญี่ปุ่นและอื่น ๆ เวลา ๒๑ น. ขึ้นรถไฟจากกัลกัตตาไปถึงเมืองคยาเวลา ๕ น. แห่งวันที่ ๘ มีนาคม แต่ไม่มีใครรู้เมื่อรถมาถึง เพราะเขากำหนดว่าจะถึงในราว ๖. ๓๐ น. พอรถออกไปจึงรู้ว่าถึงคยาและเลยมาแล้ว รู้สึกว่าเสียดายมากเพราะตั้งใจว่าจะไปนมัสการปูชนียสถานที่พุทธคยาก่อน แล้วจึงจะไปเมืองพาราณสี เที่ยวกลับจะแวะไปทางเมืองสาวัตถี ไม่ต้องซ้ำทาง แต่ไม่ได้ลงที่นั้นเป็นอันตกลงต้องหาบัตรต่อไป รถไปถึงสถานีเบนาริสแคนตอนเมนต์เมืองพาราณสีเวลา ๘. ๓๐ น. (จากคยาไปในราว ๓ ชั่วโมงครึ่ง) ยังไม่ถึงมฤคทายวัน ต้องไปขึ้นรถไฟอีกบริษัทหนึ่งไป ๒ ระยะ ถึงสถานีสารนาถ

คืออิสิปตนมฤคทายวัน แต่ยังไม่ถึงปูชนียสถาน ต้องขึ้นรถม้าไปอีกประมาณ ๓๐-๔๐ เส้นจึงถึงพระเจดีย์ 'ธรรมิกสถูป' ที่พระเจ้าอโศกทรงสร้าง เป็นเครื่องหมายว่าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดพระปัญจวัคคีย์ที่นั่น สถานที่นั้นเป็นเนินไม่สูง มีบริเวณกว้างงามดี ต่างรู้สึกภาคภูมิใจเอิบอิ่มเป็นพิเศษที่ได้มีโชคมาถึงมงคลสถาน ที่พระบรมศาสดาจารย์ทรงแสดงพระปฐมเทศนา ฯ

พระเจดีย์นั้นสัณฐานกลมเหมือนระฆัง ตั้งอยู่กับพื้นไม่มีทักษิณสี่เหลือมดังที่อื่นซึ่งเคยเห็นกัน ฐานกว้างราว ๑๐ วา แต่น่าเสียดายที่พังลงมาก เห็นสักครึ่งองค์ ที่เหลืออยู่สูงประมาณ ๑๕ วา ข้างในก่อด้วยอิฐปูน ข้างนอกประดับศิลาสลักลวดลายต่าง ๆ แต่พังหายไปมาก ที่ปฏิสังขรณ์ใหม่เอาหินทรายแดงเกลี้ยงเข้าแซมไว้ก็มี คงได้ซ่อมกันมาหลายคราวแล้ว ในบริเวณนั้นมีมูลคันธกุฎีวิหาร สร้างขึ้นใหม่ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากร ปางทรงแสดงธรรมจักรและประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ในอุโมงภายใต้พระพุทธปฏิมากรนั้น มีกุญแจและเจ้าหน้าที่รักษาหลายคน ถึงปีมีงานสมโภช ๗ วัน จึงเชิญออกแห่ให้ประชาชนนมัสการ พระคันธกุฎีนั้นรูปมุขหลังตรงที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากร ทำรูปคล้ายปรางค์ยอดวิหารที่พุทธคยา ประดับศิลาข้างนอกมีภาพข้างในวิจิตร เป็นที่สำหรับผู้ศรัทธาเข้าไปทำสักการะบูชา และประชุมฟังธรรมตามกาล

นอกจากนี้มีสำนักมหาโพธิสมาคม ซึ่งสร้างเป็นวัดพระสงฆ์ลังกา ดำเนินการเผยแพร่พระพุทธศาสนาอยู่ นอกจากท่านธรรมปาละ เป็นประธานในการสร้างพระคันธกุฎีและวัดแล้ว ก็มีการสร้างตึกเป็นสถานศึกษา ให้กุลบุตรกุลธิดาได้มาศึกษาเล่าเรียนด้วย เวลานี้มีพระภิกษุยังอยู่ ๒ รูป สามเณร ๕ รูป ได้ยินว่าไปธุระทางอื่นเสียบ้าง คณะที่ไปได้ขออาศัยที่วัดของพระลังกานั้น ได้รับการต้อนรับตามสมควร เมื่อได้ที่พักเรียบร้อยแล้วก็ไปนมัสการบูชาพระเจดีย์ที่ทรงแสดงธรรมจักรนั้น พร้อมด้วยการเดินประทักษิณ แล้วไปทำการบูชาพระพุทธปฏิมากรปางแสดงพระธรรมจักรในพระคันธกุฎี ในตอนบ่ายไปนมัสการที่พระเจดีย์แล้วไปดูสถานที่ซึ่งนักโบราณคดีเขาขุดไว้ให้เห็นรากสิ่งก่อสร้างว่า ครั้งโบราณได้เคยรุ่งเรืองมาแล้วเพียงไร เพราะบริเวณกว้างใหญ่ราวด้านละ ๕ เส้น มีรากอิฐผนังและเสา มีทั้งเสาศิลาและแผ่นศิลาสลักทิ้งเรียงรายไว้เป็นอันมาก แสดงสังขตลักษณะให้เกิดธรรมสังเวชส่วนหนึ่ง ที่เก็บไว้ในพิพิธภัณฑ์ก็มี แล้วไปดูวัดพม่าซึ่งเป็นวัดรุ่นหลัง ตั้งอยู่อีกแห่งหนึ่งใกล้บริเวณพระเจดีย์ประมาณสัก ๖-๗ เส้น มีพระอยู่ ๖ รูป แล้วไปดูวัดเชน ซึ่งตั้งอยู่ใกล้บริเวณพระเจดีย์นั้น ได้เห็นศาสนิกในศาสนาเชนนุ่งขาวห่มขาวกำลังโปรยถั่วคั่วที่หน้าที่บูชา มีบทภาวนาเป็นที่สังเวยพระชินะพระศาสดาของเขา เวลาเย็นพระบางรูปและคฤหัสถ์บางคนไปในเมืองพาราณสีเพื่อดูสถานที่บางแห่ง และสืบเรื่องรถที่จะไปเมืองกุสินาราในวันรุ่งขึ้น ระยะทางจาก

มฤคทายวันไปถึงในเมืองเห็นจะราว ๖ กิโลเมตร วันนั้นเป็นวันตรุษของพวกฮินดู เขากำลังสนุกกัน เอาผงหรือแป้งสีแดงบ้างสีม่วงบ้างเจิมหน้ากัน ตามตำราว่าเขาเจิมหน้ากันด้วยหรดาล ผู้ชอบสนุกไม่ใช่เจิมเพียงจุด ๆ อย่างที่เราเห็น ซื้อไปเป็นห่อ ๆ เจิมกันเต็มหน้าทีเดียว ผู้ไม่เคยเห็นไปเห็นเข้าก็รู้สึกว่า น่าสังเวชมากกว่าที่จะเห็นเป็นศิริมงคล เขาเจิมตลอดถึงเทวรูปที่พวกเขาบูชา ผู้ที่ได้รับเจิมต้องไหว้ผู้เจิมให้ ที่ละลายน้ำสาดเสื้อผ้ากันก็มี ดูออกจะเกินศิริมงคลไป

๙ มีนาคม เวลาเช้าไปกระทำนมัสการบูชาและประทักษิณที่สถูปปูชนียสถานแล้วไปดูพิพิธภัณฑ์ที่มฤคทายวัน มีศิลาสลักเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธศาสนาที่น่าดูอยู่มาก เข้าใจว่าเป็นของเก็บรวบรวมขึ้นฉะเพาะที่เก็บได้ ในบริเวณปูชนียสถานมฤคทายวันนั้น เวลาบ่ายขึ้นรถจากมฤคทายวันไปดูสถานที่อาบน้ำที่แม่น้ำคงคาในเมืองพาราณสี ซึ่งพวกพราหมณ์ถือกันว่าไปอาบน้ำที่นั้น เป็นการล้างบาป มีปีละครั้งบ้าง ๒ ปีต่อครั้งบ้าง ว่ามีคนไปนับหมื่น มีพวกนักบวชหลายพวกถือเพศต่าง ๆ อยู่ที่นั้น บางพวกเกล้าผมเป็นเชิง บางพวกนุ่งห่มผ้าสีคล้ายอิฐ บางพวกนุ่งห่มผ้าอย่างชาวเมืองทาหน้าเป็นจุดบ้าง เป็นเส้นขีดบ้าง เจิมด้วยสีแดงบ้าง ที่มีเชือกคาดเอวมีผ้าผูกห้อยหน้าแต่น้อย ไว้หนวดผมรุงรังไม่ตัดไม่หวี ใช้มูลเถ้าทาหน้าทาตัว และกองอยู่รอบตัวก็มีกิริยาเหมือนคนสามัญไม่สำรวม เมื่ออาบน้ำและเดินขึ้นก็เปลือยกาย นักบวชพวกนี้เขาว่าเป็นนักบวชศาสนาเชน พวกนิกายทิคัมพร เปลือย

กายหมดก็มี แต่เวลาที่ไปดูพวกนั้นไม่อยู่ ผู้ที่แต่งกายเรียบร้อยอ่านคัมภีร์ให้คนฟังและว่าตามก็มี ฟังดูเป็นเสียงสรรเสริญพระผู้เป็นเจ้าออกเสียงรามายนและวาสุเทวะก็มี ที่เดินดูและบูชาศิวลิงค์และอุมาลิงค์แล้วเอาน้ำที่รดศิวลิงค์และอุมาลิงค์มาลูบหน้าก็มี

สถานที่นั้น เขาปูด้วยศิลาแดงเป็นลานใหญ่ยาวไปตามแม่น้ำราว ๑๐ เส้น ที่กว้างบางแห่งเกือบเส้น คนมาอาบน้ำมากอาจขยายเขตออกไปตั้ง ๒๐ เส้นก็ได้ มีเทวาลัยมาก มีศิวลิงค์และอุมาลิงค์อยู่หลายแห่ง แม่น้ำคงคาตอนนั้นกว้างราว ๕-๖ เส้น กลับจากที่นั้นขึ้นรถไปสถานีเบนาริสแคนตอนเมนต์ เวลา ๒๑. ๒๘ น. ขึ้นรถไฟไปตาสินโดเรีย เพื่อจะไปกุสินารา

เมืองพาราณสีเป็นเมืองโบราณ มีชื่อเสียงมานานไม่ทราบว่ากี่พันปี แต่ที่ได้ไปเห็นที่เรียกว่าในเมือง มีตึกใหญ่น้อยมากมาย แต่ไม่ค่อยเป็นระเบียบ มีถนนลาดยางมากสาย แต่ไม่ได้เห็นถนนใหญ่ที่งามอย่างกัลกัตตา

๑๐ มีนาคม เวลา ๕. ๕๐ น. รถไปถึงตาสินโดเรีย ลงพักที่ห้องพักสถานีจนสว่างแล้วขึ้นรถบัสไปกาเซีย หรือกุสินารา ระยะทาง ๒๒ ไมล์ ไปได้สัก ๖ ไมล์รถเสียแก้ไม่สำเร็จ คอยรถยนต์คันอื่นก็ไม่มีมา จึงขึ้นรถม้าต่อไปได้สัก ๔ ไมล์จวน ๑๑ น. ให้หยุดเพื่อหาอาหาร ก็พอรถบัสอีกคันหนึ่งมา จึงโดยสารรถยนต์นั้นต่อไป ฉันอาหารไปในรถ ทางที่ผ่านมามีทุ่งนากับต้นมะม่วง ต้นหว้า ประปราย

มีเกวียนบรรทุกอ้อยไปส่งโรงหีบเป็นหมู่ ๆ ถนนไม่ดีมีฝุ่นมาก มุ่งมองไปข้างหน้า เห็นพระบรมธาตุแสดงที่ปรินิพพานปิดทองอร่ามแต่ไกล ถึงกาเซีย หรือกุสินาราเมื่อ ๑๑.๔๐ น. แต่ชาวบ้านเรียก กุสินครา ปรากฏเวลานี้ว่าเป็นเมืองหรือตำบลเล็กน้อย ไม่ค่อยมีตึกรามใหญ่ มีบ้านเมืองเล็ก ๆ ตึกเตี้ย ๆ ชั้นเดียวมาก ถนนหนทางไม่ค่อยเรียบร้อย ฝุ่นมาก ลงจากรถก็ไปพักที่วัดพระพม่าซึ่งอยู่ใกล้พระเจดีย์ที่ปรินิพพานนั้น พระพม่านี้ว่าสร้างมาได้ประมาณ ๔๐ ปี มีพระอยู่ ๔-๕ รูป เวลานี้กำลังสร้างกุฎีตึก ๒ ชั้นอยู่อีก ๑ หลัง ท่านเจ้าอาวาสรู้ภาษาบาลีและสันสกฤต มีอัธยาศัยดี เมื่อเก็บของเข้าที่พักแล้วไปนมัสการพระเจดีย์ที่ปรินิพพาน ปรารภถึงเหตุการณ์เบื้องหลังเมื่อ ๒๔๗๘ ปีมาแล้ว โดยนึกเห็นภาพพระบรมศาสดาบรรทมประชวรและเสด็จดับขันธ-ปรินิพพาน พุทธบริษัททั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตแวดล้อม มีพระอนุรุธและพระอานนทเถระเป็นต้น ผู้ที่ยังไม่สิ้นอาสวะก็กระวนกระวายร้องไห้คร่ำครวญ และร่วมใจกันจัดการทำสักการะบูชาพระบรมศพจนสุดสามารถ จนกระทั่งถวายพระเพลิง เมื่อน้อมนึกเรื่องและภาพในอดีตเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นการข่มนิวรณ์ไม่ให้รบกวน ชวนให้สังเวชแลเพียรชอบมั่นคงต่อไป

พระเจดีย์ปูชนียสถาน เครื่องหมายที่เสด็จดับขันธปรินิพพานนี้ ฐานกว้างราว ๘ วา สูงก็ราว ๘ วา สัณฐานรูปเหมือนถ้วยคว่ำ ปิดทองคำอร่ามทั้งองค์ ตามตำนานว่าพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้ทรง

สร้าง จะสวมเจดีย์เครื่องหมายสังเวชนียของเก่าหรือหาไม่ ไม่ปรากฏหลักฐาน เมื่อการล่วงมานานก็ชำรุดหักพังไป ที่ปรากฏเป็นองค์บริบูรณ์และปิดทองยังอร่ามอยู่นั้น ทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินพม่า ทรงพระนามว่าพระเจ้าแมนดุง เป็นผู้ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งองค์ ในที่ใกล้พระเจดีย์นั้นมีวิหารตึกเล็กยาวราว ๔ วา กว้างราว ๒ วา เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธไสยายาวประมาณ ๑๐ ศอก ปิดทอง เข้าใจว่าเป็นศิลาสลัก มีพระลักษณะงามมาก เข้าไปนมัสการสักการะบูชาและพิจารณาพระพุทธคุณตามควรแก่เวลาแล้ว เที่ยวดูสถานที่ในบริเวณเจดีย์สังเวชนียสถานนั้น กว้างยาวประมาณด้านละสัก ๕ เส้น เจ้าหน้าที่ทางโบราณคดีได้ขุดให้เห็นอิฐปูนรากกำแพงผนังกุฏีวิหารหรือสิ่งก่อสร้างครั้งโบราณ ให้เห็นว่าได้เคยรุ่งเรืองมาแล้วสมัยหนึ่ง สิ่งเหล่านี้แสดงสังขตลักษณะให้ผู้พิจารณาเกิดธรรมสังเวช และเจริญความไม่ประมาทได้ส่วนหนึ่ง พื้นที่บริเวณนั้นรักษาสะอาด มีต้นไม้ต่าง ๆ เช่นไม้มะเดื่อชุมพรและไม้อื่นต้นสูงแต่ใบเล็กประมาณ ๑๐๐ ต้น มีร่มเงาตามสมควร แต่ไม่ใช่ต้นสาละอย่างดอกช่อยาวที่เคยเห็นที่ลังกา ผู้เคยรู้จักไม้รังทางเหนือของเราซึ่งเคยไปในที่นั้น กลับมายืนยันว่า ต้นไม้รังอย่างบ้านเรามีในบริเวณนั้นเป็นอันมาก คงเป็นไม้ชนิดใบเล็กนั้นเอง แต่ไม่ใช่สาละอย่างที่มีในลังกา ปรารถนาจะดูที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระที่เรียกมกุฏพันธนเจดีย์ ซึ่งอยู่ห่างจากที่ปรินิพพานราว ๑ ไมล์ ถ้าจะไปต้องเดินเท้าผ่านทุ่งนาไป แต่ไม่มีผู้นำทาง ทั้งวันที่ไปถึงลมอุตราพัดจัด

มาตั้งแต่เช้าจนกลางคืน หนาวจัดปากแห้ง พระผู้อาพาธไม่ผาสุก จำต้องรีบกลับในวันรุ่งขึ้นแต่เช้า เวลาน้อย ไม่ค่อยได้เที่ยวดูสถานที่แห่งอื่น สถานที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น ว่ามีสัณฐานเป็นเนินสูงประมาณ ๑๐ วา ตรงกลางเนินดินมีที่ว่างลึกเหมือนปล่องภูเขาไฟ เขาว่าเพราะมีคนมาเอาดินไปเป็นที่ระลึกมากรายเวลาตั้งพัน ๆ ปีมา ที่นั้นจึงลึกลงแลกว้างออกไปทุกที มีทางขึ้นไปดูได้ มีต้นไทรใหญ่อยู่บนยอดเนินนั้น และมีกุฎีนักพรต ว่ามีพระหลวงจีน ไปอยู่ที่นั่น

๑๑ มีนาคม เวลาย่ำรุ่งครึ่ง รถยนต์เมล์มารับตามที่นัดไว้ ไปถึงตาสินโดเรียเวลา ๗.๓๐ น. พอฉันอาหารเสร็จขึ้นรถไฟเวลา ๘.๓๐ น. ขึ้นรถไฟมาถ่ายที่ปัตนี ผ่านบ้านเล็กเมืองใหญ่ทุ่งนาป่าเนินมาโดยลำดับ โดยมากเป็นที่ทุ่งนาและไร่ถั่วเตียนโล่ง บางแห่งจะเห็นต้นมะม่วงเป็นหมู่ ๆ และต้นอินทผาลัมบ้างประปราย ไม้ป่าดงเขาใหญ่ไม่ค่อยเห็น ผ่านป่าเขาบ้างก็เกือบจะเป็นเขาล้าน ต้นไม้หายาก มาถึงจังหวัดคยาเวลา ๒๔ น. จากตาสินโดเรียราว ๑๖ ชั่วโมง จะไปพักที่วัดของสมาคมมหาโพธิในเมืองคยา หรือที่ธรรมศาลาฮินดูก็ดึกแล้ว จะเป็นการรบกวนเขาดึก ๆ ไม่ควร จึงตกลงนอนในห้องพักของรถไฟหลับ ๆ ตื่น ๆ เพราะเสียงไม่สงบตลอดคืน

๑๒ มีนาคม ฉันเช้าแล้วขึ้นรถม้าไปพักที่วัดของสมาคมมหาโพธิ ระยะทางราว ๓๐ เส้น ที่นั้นนับเป็นสถานศึกษาหรือธรรมศาลา และเป็นวิหารกลาย ๆ เป็นที่สำนักของผู้สัญจรทั่วไป มีภิกษุ

ชาวลังกา ๑ รูป สามเณร ๑ รูปอยู่ และมีอุปฐาก สำหรับหาอาหาร มีกุฎีสำหรับภิกษุอยู่ และมีครัว กลางวันจ้างครูคฤหัสถ์มาสอนภาษาฮินดูและภาษาอังกฤษแก่เด็กทั้งชายและหญิง โดยมากเปิ่นคนอนาถา ฝากของไว้กับพระลังกาที่นั่นแล้วขึ้นรถม้าไปพุทธคยา ทางโดยมากเลียบไปริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา และผ่านเขาคยาศีรษะ ซึ่งเปิ่นเขาย่อม ๆ มีหลายยอด น่าจะเขียนเปิ่นคชาศีรษะ แปลว่าเขารูปหัวช้าง แต่เสียงเรียกตามภาษาบาลีอักษร ช. เปิ่นเสียง ย. เช่น ราชา เปิ่น รายา เปิ่นต้น ตามทางมีบ้านเรียงรายเปิ่นหย่อม ๆ ระยะทางราว ๗ ไมล์ถึงพุทธคยา มหาโพธิมณฑล ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ห่างจากแม่น้ำเนรัญชราราว ๕–๖ เส้น เห็นพระวิหารหรือพระเจดีย์ที่ต้นโพธิ์สูงตระหง่านงดงามเจริญตา นึกถึงว่าไม่มีบ้านบัง พระพุทธเจ้าประทับนั่งที่โคนต้นโพธิ์แลผินพระพักตร์มาทางตะวันออก ก็ทอดพระเนตรเห็นแม่น้ำเนรัญชราได้ แม่น้ำเนรัญชรานั้นที่แคบราว ๕ เส้น ที่กว้างราว ๑๐ เส้น แต่เวลาที่ไปเปิ่นฤดูแล้งน้ำแห้งเห็นแต่ทราย เขาว่าขุดลงไปเล็กน้อยก็มีน้ำ ไม่ได้ลองเดินตัดข้ามไปดู ไม่ทราบว่ามีร่องน้ำไหลตรงไหนบ้างหรือไม่ หน้าฝนมีน้ำเต็ม ไปพักที่ธรรมศาลาของมหาโพธิสมาคม ที่นั่นมีพระพม่า ๒ รูป สามเณร ๒ รูป เปิ่นสามเณรไทยชื่อกิมฮอง ซึ่งเปิ่นชาวนครสวรรค์ไปคราวพระโลกนาถรูปหนึ่ง มีอายุ ๑๕ ปี พูดภาษาพม่าได้ พูดภาษาฮินดูคล่อง มหาโพธิสมาคมอนุเคราะห์ให้เรียนภาษาบาลี สันสกฤต และภาษาฮินดูที่เมืองพาราณสี ด้วยมุ่งหมายว่า

โตขึ้นมีความรู้ดีแล้ว จะได้เป็นประโยชน์ในการประกาศพระศาสนาต่อไป แต่เวลานี้เข้าเขตฤดูร้อนโรงเรียนปิด เธอจึงมาพักที่พุทธคยาซึ่งเข้าใจว่าไม่ร้อนจัดเหมือนที่พาราณสี กับสามเณรลังการูปหนึ่ง ได้เห็นพระธิเบต ๒–๓ รูป นุ่งกางเกงสวมเสื้อสีเทา สวมหมวกสักหลาดอย่างคฤหัสถ์ และสวมถุงเท้า รองเท้าคล้ายงิ้ว นักบวชชาวมองโกเลียรูปหนึ่ง เดินทางผ่านป่าดงพงเขามาถูกอากาศหนาวจัดจนนิ้วหลุดด้วนหูแหว่ง ฉันอาหารเพลเรียบร้อยแล้ว ก็ไปทำสักการะบูชาพระรัตนตรัยที่ต้นมหาโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าอาศัยร่มประทับทำความเพียรและได้ตรัสรู้ ณ ที่นั้น นึกถึงภาพในครั้งนั้น ๒๕๐๐ ปีเศษ ถิ่นนั้นคงเป็นที่วิเวกเจริญใจ ตามที่กล่าวไว้ในปฐมสมโพธิว่า มีหญ้าเขียวสดไม่ใกล้ไม่ไกลจากโคจรคาม มีความสงบสงัด ควรเป็นที่ตั้งแห่งความเพียรของกุลบุตรผู้มีศรัทธา พระองค์ทรงบ่มอินทรีย์ให้แก่กล้าโดยลำดับ เมื่อทรงรับข้าวมธุปายาสของนางสุชาดาเสวยแล้วลอยถาดทองเสียในแม่น้ำเนรัญชราแล้ว ทรงได้หญ้าคาจากโสตถิพราหมณ์มาปูลาดเป็นอาสนะ เป็นบัลลังก์ที่ประทับนั่ง ณ ร่มไม้มหาโพธิ์ดีแล้ว จึงทรงตั้งสัจจาธิษฐานมหาปณิธานความเพียรใหญ่ในอัน ที่จะบำเพ็ญให้บรรลุถึงความตรัสรู้อย่างใจเพ็ชรเด็ดขาดว่า ตราบใดที่ยังไม่บรรลุถึงความตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เนื้อหนังเอ็นกระดูกจงเหี่ยวแห้งไปเถิด เราจะไม่ละความเพียรของบุรุษ จะไม่ลุกขึ้นจากอาสนะนี้ตราบนั้น แม้พระองค์เป็นสุขุมาลยชาติ เคยเสวยสุขสำราญ การ

บำรุงบำเรอมาในกาลก่อนมากมาย ก็ทรงหักพระหฤทัยจากอารมณ์นั้นเด็ดขาด ไม่ให้มาพันพัวเหนี่ยวรั้งพระองค์ไปได้ ทรงทำหน้าที่ของมหาบุรุษเต็มที่ วันนั้นเป็นวันปุณณมี วิสาขมาส คือขึ้น ๑๕ ค่ำเดือนหก ครั้นปฐมยามแห่งราตรีล่วงไป พระองค์ได้บรรลุบุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือพระญาณที่ระลึกชาติหนหลังได้ ตั้งแต่หนึ่งชาติสองชาติร้อยชาติพันชาติตลอดถึงสังวัฏกัลป์ วิวัฏกัลป์ ครั้นมัชฌิมยามแห่งราตรีล่วงไป พระองค์ได้บรรลุจตูปปาตญาณ คือพระญาณที่กำหนดรู้ว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตน ได้ดีอย่างนั้น ๆ เพราะทำดีอย่างนั้น ๆ ได้ชั่วอย่างนั้น ๆ เพราะทำชั่วอย่างนั้น ๆ ครั้นปัจฉิมยามแห่งราตรีพระองค์ก็ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อน้อมใจไปตามพระพุทธคุณจนลืมส่วนอื่น ก็ย่อมปรากฏความแช่มชื่นผ่องใสและสังเวชสลดใจ ไม่ประมาท ในการที่คนรุ่นหลังไม่ค่อยได้เห็นคุณค่าอันประเสริฐที่พระองค์ทรงบำเพ็ญและประทานธรรมไว้ให้เป็นมรดก โดยปล่อยให้พระพุทธศาสนาและปูชนียวัตถุเสื่อมทรามไปจากใจเพราะหลงใหลมัวเมาในกามวัตถุ เหมือนไก่เห็นข้าวเปลือกดีกว่าเพชรนิลจินดาไม่รู้จักค่าของรัตนะ เมื่อสงบจิตพิจารณาพอสมควรแล้ว ก็เข้าไปนมัสการสักการะบูชาพระพุทธรูป ซึ่งอยู่ในวิหารหรือพระเจดีย์

ที่ต้นมหาโพธิและพระเจดีย์นั้น มีชาวฮินดูและพระภิกษุที่ไปคอยรักษาปัดกวาด ห้ามเก็บใบโพธิ์บนต้น ให้เก็บได้แต่ที่หล่น ตั้งใจจะเก็บใบโพธิ์ที่หล่น เพื่อนำมาฝากญาติมิตรพวกพ้องเป็นที่ระลึกถึงพระ-

รัตนตรัยให้มาก แต่ก็หายาก เพราะมีผู้ไปเก็บกันอยู่เสมอ แม้ไม่มีผู้ไปนมัสการ คนที่นั่นก็เก็บไว้เพื่อให้มาแก่คนต้องการที่ไปในวันหลัง เราก็ได้จากสามเณรที่เก็บไว้ก่อนหลายใบ ต้นโพธิ์นั้นไม่สู้ใหญ่นัก ประมาณรอบต้นสัก ๓ เมตร สูงประมาณ ๒๐ เมตร แต่ต้นแก่แกรน ใบแข็งเป็นมัน ไม่ค่อยมีใบโต น่าจะเป็นเพราะขึ้นที่ศิลา และมีศิลาปูพื้นบริเวณรอบ เกือบจะไม่มีทางหาอาหารมาเลี้ยงลำต้น ทั้งอยู่ในระดับต่ำกว่าพื้นปัจจุบันสัก ๑ เมตร รวมทั้งดินที่ขุดขึ้นถมไว้โดยรอบก็สูงราว ๒ เมตร พื้นดินที่สูงกว่าระดับพื้นพระโพธิ์และพระเจดีย์นั้นสันนิษฐานกันว่า เมื่อเวลาล่วงมาตั้ง ๒ พันกว่าปี แผ่นดินโดยมากย่อมสูงขึ้น เพราะสิ่งที่ทับถมลงทีละน้อย ต้นที่ขึ้นทีหลังอยู่ห่างออกไปใหญ่โตกว่ามาก เพราะอยู่ผิวดินมีอาหารดี กล่าวกันว่าต้นโพธิ์ปัจจุบันนี้ ไม่ใช่ต้นเดิมที่พระพุทธเจ้าประทับใต้ร่มตรัสรู้ เพราะต้นเดิมมีผู้ลอบทำลายเสีย พวกพราหมณ์ว่าพวกมุสลิมทำลายบ้าง พวกมุสลิมว่าพวกฮินดูทำลายบ้าง และบางแห่งยังว่าพระมเหษีของพระเจ้าอโศกก็เคยให้ทำลาย เพราะเห็นพระเจ้าอโศกทรงผักใฝ่บูชาพระมหาโพธิ์มากจนไม่เอาพระทัยใส่ต่อพระนาง แต่จะอย่างไรก็ตาม ต้นโพธิ์ที่ถูกทำลายนั้นมิได้ตายไปตามความปรารถนาของพวกทุจริต คงมีหน่องอกงามขึ้นตรงที่ต้นเดิมนั้นสืบมาจนทุกวันนี้ ที่ใต้ร่มพระมหาโพธิ์ด้านตะวันออกที่หมายว่าพระมหาบุรุษได้เสด็จประทับและได้ตรัสรู้ ณ ที่นี้ มีพระแท่นศิลากว้าง ๑.๔๕ เมตร ยาว ๒.๒๕ เมตร สูง .๙๐ เมตร ขัดเกลี้ยง

สมมติว่าเป็นพุทธอาสน์ ต่อพระแท่นไปทางด้านตะวันออก มีพระเจดีย์ห้ายอด รูปเป็น ๔ เหลี่ยมตั้งแต่ฐานล่างขึ้นไป ยอดใหญ่อยู่กลาง ยอดเล็กอยู่ ๔ มุม ประกอบศิลาสลักลายวิจิตรทั้งองค์ ประดับเป็นชั้น ๆ ตั้งแต่พื้นศิลาล่างขึ้นไปถึงทักษิณ จึงแยกเป็นยอด รูปคล้ายพระปรางค์ ตรงกลางยอดมีห้องโถงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากรทั้งห้ายอด จึงบางท่านเรียกเจดีย์นี้ว่าวิหารพุทธคยาก็มี พระแท่นศิลาและเจดีย์พร้อมทั้งเครื่องประดับว่าพระเจ้าอโศกหรือธรรมาโศกราชโปรดให้สร้าง นอกจากนี้ พระองค์ให้ทรงสร้างพระเจดีย์อื่น ๆ อุทิศพระพุทธเจ้าอีกมาก แต่ทางสันนิษฐานของนักโบราณคดีว่า พระเจดีย์ที่สร้างสมัยพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชคงไม่ใหญ่โตถึงขนาดนี้ เมื่อกาลล่วงไปนานผู้ศรัทธาเลื่อมใส มีกษัตริย์ในอินเดียบ้าง ในพม่าบ้างพราหมณ์บ้าง พระเถระบ้าง ได้ปฏิสังขรณ์ให้ดีขึ้นเป็นคราว ๆ ตามสมัยของท่าน สร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ให้ใหญ่โตขึ้นทุกที ประมาณฐานล่างว่ากว้างราว ๓๐ เมตร สูงราว ๔๕ เมตร ประดับด้วยศิลาสลักวิจิตรทั้งองค์ ปรากฏว่าเป็นปูชนียวัตถุโบราณที่ยอดเยี่ยมของอินเดียองค์หนึ่งมีรูปติดไว้ตามสถานีรถไฟทั่วไป ทั้งให้สร้างธรรมศาลาไว้ให้ผู้ไปนมัสการได้พักอาศัยด้วย มีบ้านพักไว้ให้ผู้ไปนมัสการบูชนียสถานเช่าพักบ้าง ในบริเวณนั้นมีพระพุทธรูปศิลาสลักและเจดีย์ศิลาเล็กอีกมาก ปูชนียสถานนี้อยู่ในอารักขาของมหันต์ ซึ่งเป็นหัวหน้าในศาสนาพราหมณ์ที่นั่น ได้ยินว่าธรรมปาละเคยขอสิทธิเพื่อให้เป็นของพุทธบริษัท

เขาไม่ยอม จนถึงขอต่อรัฐบาล เขาต่อสู้ว่าเขาได้ช่วยกันรักษาสืบกันมากว่า ๓๐๐ ปีแล้ว รัฐบาลตัดสินให้มหันต์เป็นฝ่ายชนะ แต่เขาก็เอื้อเฟื้อแก่พุทธศาสนิก ยอมเปิดให้เข้าไปนมัสการพระข้างในได้ไม่หวงห้าม เมื่อยังไม่มีธรรมศาลาของมหาโพธิสมาคม ผู้ที่ไปนมัสการไปขอพักในบ้าน เขาก็ยินดีต้อนรับให้พัก เว้นแต่อาหารต้องหากินเอง เขาต้องการจะเกลี้ยกล่อมพุทธศาสนิกให้เข้าศาสนาพราหมณ์บ้าง พวกพม่าไปนมัสการมักบริจาคบำรุงมาก ทำให้รายได้ของเขาดีขึ้นด้วย

เวลาเย็น ขึ้นรถมาพักที่สถานศึกษาของมหาโพธิสมาคมที่จังหวัดคยา เพื่อสะดวกในการขึ้นรถไฟ รู้สึกเสียดายที่ไม่มีเวลาไปนมัสการสถานที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับนับแต่ตรัสรู้ แล้วอีก ๔ แห่ง คือ อนิมิตเจดีย์ รัตนจงกรมเจดีย์ รัตนฆรเจดีย์ และสระมุจลินท์ ซึ่งอยู่ในบริเวณนั้น สามเณรกิมฮองกับพระพม่าและคนลังกาขึ้นรถตามมาส่งและค้างที่ธรรมศาลานั้นด้วย รู้สึกว่าเธอดีใจมากที่ได้เห็นพระไทยไปอินเดีย

๑๓ มีนาคม ฉันเช้าแล้วไปสถานี สามเณรกิมฮองตามไปส่งด้วย เวลา ๙.๓๐ น. ขึ้นรถไฟขบวนด่วน ออกจากคยามาถึงกัลกัตตาย่ำค่ำ ไปพักที่มหาโพธิสมาคมอีก ลมอุตราพัดจัดทั้ง ๓ วัน และวันนี้ค่อนข้างหนาวจัด ทำให้เจ็บจมูกไปตาม ๆ กัน

๑๔ มีนาคม ไปสืบเรือที่จะมาย่างกุ้ง เพราะพระที่อาพาธต้องการกลับเร็ว ได้ความว่าเรือจะออกไปพม่ามีในวันรุ่งขึ้น จึงเตรียมของ

และจองบัตรเรือไว้ให้เรียบร้อย

๑๕ มีนาคม เวลา ๗.๐๐ น. ขึ้นรถจากมหาโพธิสมาคมไปลงเรือเมล์ชื่อตาลัมบา มีคนโดยสารประมาณ ๔๐๐ คน เวลา ๘.๐๐ น. เรือออกจากท่ากัลกัตตา เดินมาในแม่น้ำ จวนค่ำจึงออกทะเลใหญ่แลไม่เห็นฝั่ง.

หมายเหตุ – ประเทศอินเดีย ปี พ. ศ. ๒๔๗๘

อินเดียเป็นประเทศที่มีชื่อเสียงมานาน ทั้งในการอาชีพ ทั้งในการเมือง การศาสนา มีการศึกษาและตำราหลายหลาก เพราะมีพื้นที่ใหญ่ มีแม่น้ำลำคลองมาก แผ่นดินชุ่มชื้นเหมาะแก่การเพาะปลูกพืชผล ที่คนจะต้องอาศัย มีภูเขาสูงใหญ่อยู่ทางภาคเหนือมาก อุดมด้วยฝน ผู้คนอยู่เป็นปึกแผ่นมากขึ้นโดยลำดับ จนตั้งเป็นอาณาจักรน้อยใหญ่หลายชาติ หลายภาษา เช่น ทมิฬ กะลิง เตละกู ฮินดูอารยัน และซิกเป็นต้น ป่าดงพงไพรก็กลายเป็นไร่เป็นนาไป ตลอดถึงภูเขาใหญ่ ๆ ที่น่าจะมีหมู่ไม้ก็กลายเป็นที่เตียนโล่ง ดูเหมือนพื้นที่จะมีเจ้าของทุกแห่ง และเลยกลายเป็นที่แห้งแล้ง ฝนตกน้อยในตอนกลางและใต้ เพราะไร้ต้นไม้เป็นเครื่องดึงดูด เจ้าของที่ต่างก็พยายามสร้างทำนบกั้นน้ำทำเป็นวาปี (บึง) และขุดสระน้ำเพื่อสะดวกในการใช้น้ำและการทำไร่นาทั่วไป ชาวอินเดียทำการเพาะปลูกทั้งหน้าฝนและหน้าแล้งตามควรแก่พืช เช่นปลูกข้าวชนิดหนึ่งที่มีรวงคล้ายดอกหญ้าเรียกตามภาษาบาลีว่า ยวะ และปลูกถั่วงา พริกชี้ฟ้า ลงในนาตั้งแต่

เกี่ยวข้าวแล้ว แม้เช่นนั้นคนชั้นกรรมกรก็ปรากฏว่ายังเป็นคนยากจนค่นแค้น ทั้งเครื่องนุ่งห่มและที่อยู่อาศัยตลอดถึงไม้ที่จะเอาทำเชื้อไฟก็หายาก ต้องเก็บมูลโคมาขยำผสมกับใบมะม่วงบ้างเปลือกอ้อยบ้างตากแห้งไว้ทำเชื้อไฟหุงต้ม นอกนั้นมีฟางและต้นถั่ว ก็เก็บใช้ให้เป็นประโยชน์หมด ฟางเป็นอาหารของโคบ้างใช้มุงหลังคาบ้าง ต้นถั่วบางส่วนสับแช่ผสมกับเม็ดถั่วใช้เป็นอาหารของม้าเป็นต้น ส่วนคนที่เป็นคหบดีเศรษฐีและพ่อค้าที่มั่งคั่งด้วยทรัพย์สิน มีตึกรามใหญ่โตตั้งอยู่ในเมืองก็มากมาย

เมื่อมีคนมากขึ้นเท่าใด การอาชีพก็ขยายตัวมากอย่างไปเท่านั้น เช่นที่เพาะปลูกไม่พอกับความต้องการ ก็ต้องหันไปประกอบอาชีพทางการค้าขาย และประดิษฐ์เครื่องใช้สอยผ้านุ่งผ้าห่ม ตลอดจนถึงทำเครื่องประดับและทำการรับจ้างเป็นต้น พวกนั้นจึงได้ชื่อว่า แพศย์ ว่าศูทร ตามการงานบ้าง ชื่อว่าจัณฑาล เพราะมีเชื้อสายผสมสับสนกันบ้าง ไร้ขนบธรรมเนียมประเพณีบ้าง และชื่อว่า กษัตริย์ และพราหมณ์ตามหน้าที่บ้าง เพราะคนประพฤติธรรมยิ่งหย่อนกว่ากัน สามารถไม่เท่ากัน จึงเป็นเหตุให้แยกชั้นวรรณะและดูหมิ่นกัน จนไม่กินนอนร่วมภาชนะใช้สรอยก็ไม่ยอมให้ใช้ร่วม การถือชั้นวรรณะนี้ ในภายหลังตลอดมาถึงบัดนี้ กลายเป็นถือตามพวก ไม่ใช่เพราะการงานหรือการประพฤติธรรมยิ่งหย่อนกว่ากัน คือพวกที่สืบชาติมาจากวรรณะสูงแม้จะมีฐานะต่ำการงานเลว ก็ยังถือตนไม่ยอมร่วมกับวรรณะอื่นที่มีฐานะ

ดีกว่า ดื่มน้ำก็ไม่ร่วมภาชนะกัน น้ำขวด ๆ ที่ขายก็มีถ้วยดินเผาสำหรับใส่ ผู้ซื้อกินแล้วทิ้งถ้วยเลย ไม่ใช้อีก การถือวรรณะเกินการณ์ด้วยอำนาจทิฏฐิ มิใช่พอควร มิใช่เพราะการงาน และไม่ใช่เพราะคุณธรรมเช่นนี้ เป็นเหตุให้เสียสามัคคีและเสื่อมกำลังของประเทศอย่างร้ายแรง ได้ความลำบากโดยใช่เหตุ

พระพุทธศาสนาเคยแผ่ไปเกือบทั่วประเทศ และแพร่ไปถึงนานาประเทศเป็นอันมาก ปูชนียสถานและโบราณวัตถุเนื่องด้วยพระ-พุทธศาสนา ปรากฏในจังหวัดและพิพิธภัณฑ์มากหลาย แสดงว่าเคยให้ความสำเร็จประโยชน์แก่หมู่ชนเป็นอันมาก แต่เสื่อมไปอย่างน่าเสียดาย บัดนี้มหาโพธิสมาคมที่ท่านธรรมปาละชาวลังกาเป็นหัวหน้าได้พยายามเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการออกหนังสือพระพุทธศาสนาเป็นรายเดือน และพยายามตั้งสาขาในจังหวัดต่าง ๆ ที่อินเดียอีกหลายแห่ง มีวิหารเป็นที่ประชุมให้ผู้สามารถแสดงปาฐกถา เทศนาเผยแผ่พระพุทธศาสนาบ้าง ขอให้พระสงฆ์ชาวลังกาที่ชำนาญภาษามาช่วยประกาศแม้แต่ตามถนน เช่นพวกมิชชันนารีทำกันบ้าง ให้การศึกษาแก่กุลบุตรกุลธิดาในเมืองนั้น ๆ และฝึกคนที่สอนศาสนาต่อไปบ้างว่าได้ลงทุนไปหลายล้านรูปีแล้ว แต่ก็ยังเหี่ยว ๆ เวลานี้แม้จะยังไม่เห็นผลดีนัก แต่ก็มีเค้าเงื่อนพอที่จะขยายตัวให้ดีต่อไป เมื่อมาในรถไฟ มีชาวเตละกูคนหนึ่งบอกว่ากำลังแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาเตละกู

การมานมัสการปูชนียสถานในอินเดียคราวนี้ ปรารถนาจะไปนมัสการที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ ตำบลเป็นที่มุ่งหมาย แต่ในการไปนี้พระที่ไปในคณะรูปหนึ่ง อาพาธเรื่อย ๆ ไม่ค่อยมีเวลาปกติ จึงเป็นอันว่าจะไม่ไปที่อุทยานลุมพินี ที่ประสูติอันอยู่ในอินเดียตอนเหนือขึ้นไปมาก ตามเรื่องครั้งโบราณว่า อยู่ในระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์กับเทวทหะต่อกัน เวลานี้เป็นแคว้นเนปาลใกล้แคว้นบิฮาร์หรือพิหารอินเดีย เพราะทางไปก็ว่ากันดารไม่สะดวก คือขึ้นรถไฟสาย อ. ต. จากสถานีโครักเปอร์ไปลงที่สถานีปลายทางชื่อเนาตันวาระหว่างเขตแดน ประเทศอินเดียกับประเทศเนปาล ระยะทางราว ๑๐ ชั่วโมง จะไปพักที่วัดของสมาคมมหาโพธิก็ได้ มีพระภิกษุอยู่ดูแลคอยเอื้อเฟื้อแก่ผู้ไปพักในการจะเดินทางไปที่ลุมพินี จากเนาตันวา ไปลุมพินีไม่มีถนน ต้องเดินด้วยเท้าหรือไปด้วยม้าระยะทางเดินตัดทุ่งนาและหมู่บ้านราว ๔ ชั่วโมง จึงถึงลุมพินีที่จะเห็นวิหารและเสาศิลาจารึกที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างแสดงที่ประสูติของพระพุทธเจ้า นอกจากนี้ยังมีเจดีย์ ๒ องค์ รูปคล้ายเนินดินมีต้นโพธิ์อยู่ข้างวิหาร มีพระรูปพระนางสิริมหามายา ในท่ากำลังประสูติพระราชกุมาร ในบริเวณนั้นมีสระใหญ่และสวน มีถนนคดเคี้ยว สำหรับเป็นที่เที่ยวเดินเล่น โดยรอบบริเวณเป็นทุ่งนาเตียนโล่งไปไกลลิบ จากสวนลุมพินีไปเมืองกบิลพัสดุ์ ว่าระยะทางราว ๑๐ ไมล์ แต่สภาพของเมืองกบิลพัสดุ์เวลานี้มีลักษณะเหมือนตำบลหนึ่งเท่านั้น เพื่อไม่ให้ขาดเรื่องจึงเล่าความตามที่ได้รู้ไว้โดยสังเขป

ดังนี้

สถานที่อุทยานลุมพินี ซึ่งมีหลักศิลาจารึกนี้ ผู้ไปนมัสการไม่มากเหมือนสังเวชนียสถาน ๓ แห่งดังได้กล่าวมาแล้ว คณะสงฆ์ในเนปาลก็ไม่ปรากฏว่ามีเป็นหลักฐาน คงจะเสื่อมโทรมไปนานเช่นในอินเดีย (ทราบเมื่อกลับมากรุงเทพ ฯ และต่อมา) พึ่งจะมาปรากฏเมื่อเร็ว ๆ นี้ พ. ศ. ๒๔๙๕ ว่าชาวเนปาลเริ่มถือพุทธศาสนามากขึ้น มีองค์การณ์เผยแพร่พระพุทธศาสนาในเนปาล ชื่อ ธัมโมทัยสภา ได้ร้องเรียนต่อรัฐบาลเนปาล ขอให้มอบอุทยานลุมพินีวันให้แก่องค์การปกครองและอุปภัมภ์ การบูรณะสังเวชนีสถานแห่งนี้ รัฐบาลเนปาลได้ประกาศแต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อการบูรณะและปกครองขึ้นชุดหนึ่ง มีชื่อว่าคณะกรรมการลุมพินีธัมโมทัย ประกอบด้วยผู้ว่าราชการจังหวัดไพราวะ ผู้ว่าราชการจังหวัดโทลิฮาวะ ภิกขุอมตานันทะ เลขาธิการธัมโมทัยสภา ภิกขุมหานาม สาราณียกรธัมโมทัยสภา ศรีมณี หรรษาชโยติเหรัญญิกธัมโมทัยสภา ศรีเชาเดอรีสิวสราญปราสาท ผู้แทนที่เลือกตั้งจากราษฎรท้องถิ่น. ผู้ว่าราชการจังหวัดไพราวะและภิกขุมหานามได้รับเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งประธาน และเลขาธิการคณะกรรมการโดยลำดับ

อนึ่ง รัฐบาลเนปาล ได้อนุมัติงบประมาณให้แก่คณะกรรมการชุดนี้หนึ่งหมื่นรูปี เพื่อสร้างถนนจากเนาตันวาไปสู่อุทยานลุมพินีวันอีกด้วย การผูกพัทธสีมาในเนปาลปรากฏว่า คณะสงฆ์ในเนปาล พึง

ประกอบพิธีผูกพัทธสีมา เพื่อเป็นที่ประกอบสังฆกรรมขึ้น ณ บริเวณอานันทกุฎีวิหารนครกัดมัณฑุ เป็นเสมาแห่งเดียวในเนปาลในยุคปัจจุบัน ภิกขุอมตานันทะนั้นเป็นชาวลังกา ผู้สามารถเป็นผู้พยายามเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้เคยเข้ามาเมืองไทยและแจ้งความจำนงที่จะสร้างวัดที่ลุมพินีและบูรณะสังเวชนียสถาน เมื่อ พ. ศ. ๒๔๙๕ ชาวไทยที่ได้รับบอกเล่าก็ได้บริจาคทรัพย์ส่งไปช่วยตามศรัทธาสามารถ บัดนี้รับข่าวจากอมตานันทะเลขาธิการธัมโมทัยสภาแจ้งว่าบรรดาทายกทายิกาได้ร่วมกันบริจาคทรัพย์เพื่อสร้างอาคารสถานขึ้นภายในพัทธสีมาดังกล่าวแล้ว เพิ่งได้ประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์เมื่อ ๒๔ สิงหาคม ๒๔๙๖

๑๗ มีนาคม เวลา ๑๓.๐๐ น. เรือเทียบท่าเมืองย่างกุ้ง ขึ้นรถยนต์ไปบ้านอุปฐากพระสาธุศีลสังวร เขาต้อนรับและพาไปพักที่วัดปุณณวัดดี ที่อยู่ใกล้พระเกศธาตุ (พระธาตุเชวดากอง) แล้วไปนมัสการพระธาตุเชวดากองบ้าง ไปดูวัดต่าง ๆ ที่ใกล้ ๆ บ้าง ทายก-ทายิกาศรัทธาแข็งแรง สร้างปูชนียสถาน และวัดสง่างามรุ่งเรืองดีมากแห่ง มีทะเลสาบใหญ่ ได้รับการตกแต่งให้มีถนนหนทาง สิ่งปลูกสร้างสวนพฤกษชาติและสวนสัตว์ เป็นที่เจริญใจของพลเมือง

๑๘ มีนาคม ฉันเช้าแล้ว ไปนมัสการพระธาตุเชวดากองอีกบ่ายไปวัดงาตายี่ ได้สนทนากับพระพม่าบ้าง ไปพักที่ทะเลสาบบ้างเวลาเย็นไปนมัสการพระธาตุอีก พระธาตุตั้งอยู่บนเขาน้อย สูงประมาณ ๘ วา กลับมาแล้ว แม่ชีพม่า ชื่อนันทจารี เป็นอาจารย์

สอนบาลีคณะชีหลายแห่ง เคยรู้จักกับพระบางรูป เมื่อมาย่างกุ้งราว ๕ ปีมาแล้ว นำรองเท้ามาถวาย แสดงความเสียดายว่าจะกลับเร็ว และรับหาอาหารถวายในวันรุ่งขึ้น

๑๙ มีนาคม แม่ชีนำอาหารมาถวายแต่เช้า เวลา ๗ น. ขึ้นรถไปลงเรือเมล์ ชื่อ แกนดอนล่า ที่จะมาปีนัง เรือกว้าง ๘ วา ยาว ๓ เส้น เวลา ๑๑ น. เรือออกเดินจากย่างกุ้งไปปีนัง

หมายเหตุ – ประเทศพม่า ปี พ. ศ. ๒๔๗๘

ในประเทศพม่า เท่าที่มาคราวนี้มีเวลาน้อย ไม่ค่อยได้รู้ได้เห็นอะไรมากนัก นอกจากบางส่วนและบางสิ่ง เช่นภูมิประเทศที่ย่างกุ้งมีลักษณาการชุ่มชื่นบริบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ไม้ต่าง ๆ การก่อสร้างบ้านเรือนถนนหนทางแสดงว่าเป็นเมืองบริบูรณ์ ปูชนียสถานที่ตระการตาคือพระเกศธาตุเชวดากอง และยังมีปูชนียสถานอื่น ๆ ที่สร้างสรรค์ไว้วิจิตรด้วยลวดลายและปิดทองอร่ามก็มากแห่ง ผู้คนแสดงความเคารพนับถือบูชาทั้งกลางวันกลางคืน ในสถานที่สำคัญ ๆ เช่นพระเกศธาตุเชวดากองเป็นต้นเหมือนมีงานตลอดปี นอกจากนี้วัดพระสงฆ์และวิหารที่สร้างไว้ทั้งใหญ่และน้อยมากมาย บ้างก็ทำวิจิตรด้วยลวดลายประดับกระจกปิดทองแพรวพราว การสร้างวัดมากไม่มีระเบียบจำกัด สุดแล้วแต่ใครจะสร้างที่ไหนก็ได้ เมื่อทายกคนใดหรือคณะใดปรารถนาจะสร้างกุฎีไว้เป็นที่ประชุม หรือเฉพาะมาอยู่รักษาศีล ฟังธรรมเจริญภาวนาในวันธรรมสวนะอุโบสถสักหลังหนึ่ง นิมนต์พระอยู่ประจำ ๑–๒ รูป

เพื่อถวายจตุปัจจัยแล้วให้ท่านเทศนาสั่งสอนเท่านั้นก็นับว่าวัดหนึ่ง วัดใหญ่หรือน้อยก็ดี ชาวบ้านคอยสอดส่องปฏิสังขรณ์ก่อสร้าง ภิกษุไม่เกี่ยวข้อง วัดที่มีภิกษุ ๒–๓ รูปนั้น ชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของ เห็นจะปกครองถึงภิกษุด้วย คือถ้าทราบได้ว่าไม่ดีก็เลิกบำรุง ไม่ยอมให้อยู่อาศัยต่อไป

พระสงฆ์ในประเทศพม่า ได้ทราบว่ามีจำนวนไม่น้อยกว่า ๒๐๐,๐๐๐ รูป และว่าไม่ฝืดเคืองด้วยจตุปัจจัย ที่อาศัย

การศึกษาภาษาบาลี ว่ามีการสอบไล่ปีละครั้ง จัดประโยคที่สอบอย่างสูงเพียง ๕ ชั้น พวกราชบัณฑิตของรัฐบาล และทายกผู้เป็นกรรมการของสมาคมเป็นผู้สอบ มีสมาคมพุทธศาสนาพยายามอุดหนุนเป็นอันมาก เช่นช่วยจัดการสอบ ผู้สอบได้ชั้นต้นจัดให้รางวัลเท่าราคารูปละ ๕๐ รูปี ชั้น ๒ รูปละ ๕๕ รูปี ชั้น ๓ รูปละ ๖๐ รูปี ชั้น ๔ รูปละ ๖๕ รูปี ชั้น ๕ รูปละ ๗๐ รูปี เฉพาะปีที่สอบได้ แต่รางวัลนี้คงจะไม่เหมือนกันทุกจังหวัด บางสมาคมก็เป็นไปเฉพาะจังหวัด เช่นส่วนที่ทำเฉพาะในย่างกุ้งบ้าง เฉพาะในมัณฑะเลบ้าง เฉพาะในมรเมนบ้าง ส่วนรัฐบาลก็ให้บำรุงแต่มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาในมัณฑะเลแห่งเดียว การนิยมเรียนบาลีนี้ไม่เฉพาะแต่ภิกษุสามเณร แม้คณะชีก็มีการสอนการเรียนและเข้าสอบหลายจังหวัดหลายแห่ง นอกจากเรียนบาลีแล้วเรียนภาษาสันสกฤต และอังกฤษก็มี

ความเอาใจใส่ในการก่อสร้างและฝักใฝ่เคารพบูชา ฝึกบุตรธิดา

หลานเหลนให้เคารพนับถือ ตลอดถึงการสวดมนต์ภาวนาให้เจนจิต และการศึกษาบาลีของพม่า เป็นส่วนที่แสดงให้เห็นว่า คนพม่านับถือพระพุทธศาสนามาก แต่พวกทรชนประพฤติล่วงธรรมล่วงวินัยก็มีมาก เมื่อไม่มีใครกล้ากำจัดอลัชชีให้เฉียบขาด พวกอลัชชีก็มีอำนาจและพวกพ้องมากขึ้น มีข่าวระบือไปว่าภิกษุบางรูปเที่ยวดูหนังดูละคร หรือไปในที่อโคจรบ้าง หยาบคายร้ายกาจอย่างอื่นจนไว้ใจไม่ได้บ้าง เป็นการตัดรอนความนิยมความเคารพนับถือของประชาชน บางรูปจะกราบไหว้ก็ไม่สนิทใจ ต้องเลือกไหว้กราบแต่ที่รู้จัก หรือที่ได้เห็นอาการสงบระงับ สมกับภาวะของสมณะ นี่นับเป็นเหตุแห่งความเสื่อมอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเวลานี้มีคนชั้นใหม่ไปรับอบรมจากโรงเรียนรัฐบาล หรือโรงเรียนแผนปัจจุบันไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ก็ยิ่งรู้สึกห่างเหินพระพุทธศาสนาออกไปทุกที อันเรื่องเช่นนี้ย่อมเป็นธรรมดาของโลก แม้ในประเทศไทยเราก็ได้ยินว่ามีไม่น้อย ผู้ต้องการทราบรายละเอียดจงหาดูในหนังสือพุทธศาสนาในเมืองพม่า ที่หมอเทียนมอง แต่ง สิริเสนา แปลจากหนังสือบริติชพุทธิสต์ ประจำเดือนกรกฎาคม ๑๙๓๓ ลงในหนังสือพุทธศาสนา คณะธรรมทานปีที่ ๒ เล่มที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๗๗ เถิด

๒๐ มีนาคม คฤหัสถ์ที่ไปด้วย เป็นไข้อีกคนหนึ่ง แต่พระที่อาพาธสบายขึ้น

๒๒ มีนาคม ๒๔๗๘ เวลา ๖.๓๐ น. เรือถึงเกาะปีนัง

เจ้าหน้าที่มาตรวจตามหน้าที่ ตอนนี้กวดขันมาก เอาพวกแขกที่มาชั้น ๓ ไปคัดตรวจโรคที่เกาะแห่งหนึ่งว่า ๓ วันหรือ ๖ วันจึงจะปล่อยขึ้นบก ส่วนพวกมาชั้น ๑ ชั้น ๒ โรคคงกลัวหรือไม่มีโรค ไม่ต้องตรวจทั้งขึ้นทั้งลง คณะเราไม่ต้องเอาไปไว้ที่เกาะ พูดกันเข้าใจแล้ว ขึ้นรถไปพักที่วัดมหินทาราม บ่ายไปเฝ้าเยี่ยมสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงปฏิสันถารด้วยพระอาการพอพระทัย รับสั่งข้อที่ควรรู้เกี่ยวด้วยการศาสนาแลโบราณคดีตามควรแก่เวลา แล้วโปรดให้รถไปส่งที่วัดมหินทาราม

๒๓ มีนาคม ๒๔๗๘ เวลาเช้า สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ประทานให้มหาดเล็กนำอาหารไปถวายที่วัด และให้รถยนต์รับส่งไปลงเรือเพื่อไปขึ้นรถไฟที่สถานีไปร เสด็จส่งถึงรถไฟและรับประทานอาหารไปฉันในรถไฟด้วย เวลา ๑๐.๐๐ น. รถออกจากไปร

๒๔ มีนาคม ๒๔๗๘ เวลา ๑๒.๐๕ น. รถไฟถึงสถานีหัวลำโพง ต่างขึ้นรถกลับวัด รวมเวลาที่ไปต่างประเทศทั้งวันไปและกลับ ๔๖ วัน.

จักรเทศนา*

พระมหารัชชมงคลาจารย์ นิทฺเทสโก วัดสัมพันธวงศาราม
แสดงทางวิทยุกระจายเสียงกรมประชาสัมพันธ์ กัณฑ์อุโบสถภาคเช้า
วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ปฏิรูเป วเส เทเส อริยมิตฺตกโร สิยา
สมฺมาปณิธิ สมฺปนฺโน ปุพฺเพ ปุญฺญกโต นโร
ธญฺญํ ธนํ ยโส กิตฺติ สุญฺญเจตํ ธิวตฺตตีติ ฯ

ขอทุกท่านผู้ได้โอกาสบำเพ็ญกุศล ตั้งต้นแต่ได้นอบน้อมคุณพระรัตนตรัย สมาทานศีล ทำใจให้สงบเย็นเป็นปรกติ ตั้งใจสดับพระธรรมเทศนาคือภาวนา พึงใช้สติปัญญากำหนดพิจารณาเนื้อความให้เข้าใจแจ่มแจ้งแล้วถือเป็นหลักปฏิบัติ เพื่อขจัดปัดเป่าและป้องกันทุกข์ภัยอันตราย ไม่ให้มาเบียดเบียนบีบบังคับ รักษาระดับจิตใจให้อยู่ในลักษณะกุศล สามารถทนทานต่อต้านข้าศึกให้เหือดหาย ได้อิสรเสรีในการสร้างบารมีให้ไพบูลย์ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ภัย ได้ความสุขเกษมสันต์คือเข้าถึงวิสังขารอันประณีต ทำชีวิตให้รุ่งโรจน์ในเวลาอันควร

---

* เทศนากัณฑ์สุดท้ายที่ท่านเทศน์ แสดงทางวิทยุกระจายเสียง

บรรดามนุษย์ทั้งบุรุษและสตรี ที่เกิดในประเทศเสรีอธิปไตย มีชีวิตร่างกายไม่พิกลพิการ มีสุขสำราญไม่ใบ้บ้าบอดหนวก ด้วยอานุภาพแห่งความดีที่ทำไว้ก่อน ซึ่งเรียกว่าปุพเพกตปุญญตานั้น ย่อมมีสิทธิอิสระที่จะสร้างชีวิตกุศลของตนให้สมบูรณ์พูนสุขรุ่งโรจน์ ทั้งจะให้ประโยชนสุขสำเร็จแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องมากหลาย โดยอาศัยศึกษาปฏิบัติตามพระธรรม คือความจริงอันเป็นดุจจักรหรือล้อรถเพียง ๔ ล้อ ก็อาจพอนำผู้ปฏิบัติให้ถึงแดนที่ปลอดภัย ได้ความสงบสุขอย่างสมบูรณ์

แต่คนโดยมาก ไม่ได้รับการศึกษาดี ไม่มีวิชาที่จะกำหนดรู้มูลฐานแห่งความเสื่อมเสีย ไม่เห็นเหตุของโทษทุกข์ภัยอันตราย จึงเมามายลุ่มหลงในชีวิตทรัพย์สมบัติ ด้วยทิฏฐิมานะตัณหาอุปาทาน หรือบางท่านรู้อยู่บ้าง แต่ประมาทไม่ได้คิดป้องกันแก้ไข คือไม่ขุดตัดมูลฐานรากเง่าแห่งความชั่วนั้น บางท่านก็ตัดขุดพอเป็นพิธี ไม่มีวิริยะอุตสาหะ จึงไม่ชนะความชั่ว ต้องเกลือกกลั้วอยู่กับทุกข์ ไม่ได้ค้นคว้าหามูลฐานแห่งความเจริญสุขที่แท้จริง ไม่พยายามที่จะเข้าใจ มัวหลงใหลอยู่แต่วิชาชั้นเปลือกชั้นต่ำ ไม่พยายามศึกษาปฏิบัติฝึกฝน เพื่อผลพิเศษชั้นแก่นชั้นสูง เพราะถูกโมหะกำบังให้หลงเดินทางผิด จึงต้องขัดข้องทุกข์ร้อนไม่สมปรารถนามากมายพ้นประมาณ

สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ผู้จอมปราชญ์ ได้ทรงรู้ข้อมูลคือเหตุแห่งทุกข์ และข้อมูลแห่งสุขอย่างถูกต้องทั่วถึง อาศัยพระมหากรุณาเพื่อนำพาผู้มีวาสนาบารมีให้พ้นทุกข์ภัย จึงได้ตรัสพระพุทธภาษิต

ประทานไว้โดยนัยเป็นอันมาก ดังที่เชิญมาบรรยายนัยหนึ่งข้างต้นนั้นว่า

ปฏิรูเป วเส เทเส อริยมิตฺตกโร สิยา เป็นต้น

แปลความว่า นรชนใดอยู่ในประเทศอันสมควร พึงทำอริยชนให้เป็นนมิตร ถึงพร้อมด้วยการตั้งตนไว้ชอบ เป็นคนได้ทำบุญไว้ก่อน นรชนนั้นย่อมได้บรรลุผล ๕ อย่างคือ ธัญญชาติ ทรัพย์ ยศ เกียรติ สุขกายสุขใจ ดังนี้

อธิบายว่า เบื้องต้น บุคคลควรจะขวนขวายให้ได้ประเทศที่อยู่อันสมควรเป็นสำคัญ ที่อยู่อันควรนั้นต้องศึกษาให้เข้าใจว่า ไม่ใช่เพียงแต่มีไร่นาสวนบ้านเรือนพออาศัยเลี้ยงชีพเท่านั้น ข้อสำคัญคือ ๑. ต้องเป็นที่สะดวกในการศึกษาให้วิชาความรู้ ๒. สามารถเป็นผู้เลือกประกอบกรณียกิจให้เจริญก้าวหน้าโดยลำดับ ทั้งคดีโลกและคดีธรรม คืออาจประกอบประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง ตามควรแก่เวลา ๓. เป็นประเทศที่มีกฎหมายคุ้มครองประกอบด้วยศีลธรรม ไม่ใช้อำนาจป่าเถือนบังคับบัญชา ๔. ไม่ชุกชุมด้วยโรคภัย เมื่อเจ็บไข้ก็มียามีหมอรักษา ๕. การคมนาคมสะดวก และ ๖. มีคนดีที่นิยมศีลธรรมบำเพ็ญประโยชน์ เพียงเท่านี้ก็นับว่ามีโอกาสปฏิบัติให้เป็นคนมีทรัพย์สมบัติ มีคุณสมบัติ ความสุขกายสุขใจได้ส่วนหนึ่ง เหมือนคนที่เกิดเป็นมนุษย์มีใจสูง ได้ร่างกายที่สมบูรณ์ไม่พิกลพิการใบ้บ้าบอดหนวก เป็นที่อยู่ของใจที่สมควร ย่อมได้ช่องที่จะทำดีกว่าผู้มีร่างกายพิกลพิการ อันเป็นที่อยู่ไม่ดีของใจ เช่นคนจะนำ

ภาระไป อาศัยล้อเข็นไปแม้ล้อเดียวก็เบากว่าที่จะแบกไปตามลำพัง

บุคคลแม้จะได้ที่อยู่สมควร แต่ไม่พยายามศึกษาหาความรู้ เป็นผู้ไม่ขยันหมั่นเพียรการงานในหน้าที่ ชอบคลุกคลีกับคนชั่ว มัวเมาในการเล่น ไม่มีกัลยาณมิตรที่จะช่วยป้องกันหรือแนะนำสนับสนุนให้เป็นคนดี ผู้นั้นก็ชื่อว่านอนหลับทับสิทธิอิสรเสรีของตน ไม่ได้ผลแห่งจักรเหมือนต้องแบกภาระหนักในอบายภูมิ ฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสพุทธภาษิตดุจจักรในข้อที่สองต่อไปว่า พึงทำอริยชนให้เป็นมิตร ซึ่งผู้หวังจะประสบอิฏฐผลจะพึงศึกษาและปฏิบัติให้เหมาะสม

การที่จะทำอริยชนให้เป็นมิตรได้ จำจะต้องศึกษาให้เข้าใจว่าคนเช่นไรเรียกว่าอริยชน ทำไฉนจึงทำอริยชนให้เป็นมิตรได้ คำว่าอริยชนนั้น แปลได้หลายนัย เช่นแปลว่า คนประเสริฐบ้าง คนไม่มีข้าศึกบ้าง คนสัปบุรุษบ้าง เป็นต้น คือหมายเอาคนดีมั่นในกตัญญูกตเวที มีสัปปุริสธรรม ๗ คือ เป็นผู้มีธัมมัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุที่จะให้เกิดผลดีควรบำรุง และเหตุที่จะให้เกิดผลเสียควรละเว้น ๑ อัตถัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักผลดี ที่เกิดจากเหตุคือกุศลกรรม และผลชั่วที่เกิดจากเหตุชั่วคืออกุศลกรรม ๑ อัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักตนว่า มีชาติ ตระกูล ยศศักดิ์ สมบัติ บริวาร ความรู้ และคุณธรรมเพียงเท่านี้ แล้วประพฤติให้สมควรแก่ที่เป็นอยู่อย่างไร ๑ มัตตัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือรู้ประมาณในการแสวงหาเครื่องเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ และรู้จักบริโภคแต่พอควรเป็นต้น ๑

กาลัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาสมควรในอันประกอบกิจนั้น ๆ ๑ ปริสัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชน และกิริยาที่จะต้องประพฤติต่อประชุมชนนั้น ๆ ว่า หมู่นี้เมื่อเข้าไปหาจะต้องทำกิริยาอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ เป็นต้น ๑ ปุคคลัญญุตา ความเป็นผู้รู้จักเลือกบุคคลว่า ผู้นี้เป็นคนดีควรคบ ผู้นี้เป็นคนไม่ดีไม่ควรคบ เป็นต้น ตั้งแต่ดีสามัญจนถึงดีอย่างกลาง คือพระอริยเจ้าที่ยังเป็นเสขะยังต้องศึกษา และคนดีอย่างสูงสุดคือพระอรหันต์ผู้หมดกิเลสเสร็จกิจพรหมจรรย์ เป็นอเสขบุคคลที่ไม่ต้องศึกษาอีกบ้าง เมื่อรู้เช่นนี้ก็ง่ายที่จะทำท่านอริยชนให้เป็นมิตร คือทำให้ท่านมีเมตตารักใคร่สนิทเป็นมิตรแท้จริง เช่นเป็นผู้มีอุปการะช่วยเหลือธุระตามสมควร ร่วมสุขร่วมทุกข์ ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ แม้ชีวิตก็อาจจะสละแทนได้ เป็นผู้แนะประโยชน์ ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว แนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยฟัง บอกทางสวรรค์สันติสุขให้ มีความรักใคร่ ป้องกันความชั่วส่งเสริมความดีในที่นั้น ๆ ปรารถนาดีต่อกันเป็นต้น โดยพยายามหาโอกาสเข้าใกล้ด้วยน้ำใจเคารพนับถือ แสดงความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลท่านด้วยกิริยาที่สุภาพ ช่วยธุระกิจของท่านตามสมควรแก่เหตุการณ์ หมั่นเพียรที่จะถ่ายทอดวิชาความรู้และคุณสมบัติจากท่าน ตั้งต้นแต่มีความกตัญญูกตเวที และศึกษาปฏิบัติให้มีสัปปุริสธรรม ๗ ดังกล่าวแล้วตามท่านในกาลอันควร ความรักใคร่หวังดีเป็นมิตรสนิทสนม แม้ไม่เคยมีมาก่อน ก็ย่อมจะก่อตัวตั้งเป็นปึกแผ่นขึ้น ดังพระพุทธภาษิตที่มา

ในธรรมบทว่า "ปุพฺเพว สนฺนิวาเสน" ด้วยเคยอยู่ร่วมกันมาแต่ก่อน "ปจฺจุปฺปนฺนหิเตน วา" ด้วยอุปการะกันในปัจจุบัน "เอวนฺตํ ชยเต เปมํ อุปฺปลํ ว ยโถทเก" ความรักนั้นเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุ ๒ ประการนี้ เหมือนดอกบัวอาศัยสิ่งทั้งสองคือโคลนกับน้ำ จึงงอกในน้ำได้ฉันนั้น เมื่อได้มีการคบค้าสมาคม สามารถทำอริยชนให้เป็นมิตรได้โดยนัยนี้แล้ว ก็นับว่าเหมือนได้รถ ๒ ล้อ พอจะให้ผู้ฉลาดใช้นำไปสู่สถานที่ดีมีสุขสมบัติได้ แต่ผู้ใช้ธรรมดุจล้อรถทั้ง ๒ ล้อนี้ไม่มีสมรรถภาพที่จะตั้งตนไว้ชอบตามที่ได้ศึกษา หรือไม่ตามอย่างอริยชน ยังเป็นคนเอนเอียงไปนอกทางธรรม ก็อาจเป็นคนแคล้วคลาดจากประโยชน์ และต้องประสบอุปสัคอันตรายกลายเป็นคนอับรัศมี เหมือนพระจันทร์ข้างแรมได้ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสพระคาถาประพันธ์ข้อที่ ๓ ป้องกันเพื่อไม่ให้รถลันไปสู่อันตรายว่า "สมฺมาปณิธิสมฺปนฺโน ความถึงพร้อมด้วยการตั้งตนไว้ชอบ" ดังนี้

การถึงพร้อมด้วยการตั้งตนไว้ชอบนี้ ก็มีวิธีการที่จะควบคุมให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ คือจะต้องประพฤติปฏิบัติให้เที่ยงตรง ตามทำนองคลองธรรม ตามหลักเหตุผล ไม่โอนเอียงออกนอกทางเพราะความรักใคร่ที่เรียกว่าฉันทาคติ ไม่โอนเอียงออกนอกทางเพราะความโกรธเคืองชิงชัง ที่เรียกว่าโทสาคติ ไม่โอนเอียงออกนอกทางเหตุผลเพราะความกลัว ที่เรียกว่าภยาคติ และไม่เอนเอียงมักง่ายไปเดินผิดทาง เพราะหลงใหล ที่เรียกว่าโมหาคติ ด้วยอาศัยสัญญมวิธี

คือระวังสังวรอินทรีย์และด้วยทมวิธี การฝึกฝนข่มใจไว้เนือง ๆ ด้วยเปลื้องมลทินให้สิ้นไป ดังนี้ก็จะมีแต่ความเจริญ ด้วยโลกิยสมบัติและโลกุตรสมบัติ จัดว่ารุ่งเรืองยิ่งขึ้นดุจพระจันทร์ข้างขึ้น แม้เช่นนี้ถ้าไม่มีความดีทำไว้ก่อนหนุนเนื่องกันไป ก็อาจมีทุกข์ภัยมาแทรกแซง ไม่ให้ได้สุขอย่างประณีต ฉะนั้น จึงมีพระพุทธประพันธ์ข้อที่ ๔ ว่า "ปุพฺเพ ปุญฺญกโต นโร เป็นคนได้ทำบุญไว้ก่อน" เพื่อกำชับให้สนใจทำความดีเป็นรากฐานของตนเอง ซึ่งจะเป็นหลักประกันได้แน่นอน

การเป็นคนได้ทำบุญไว้ก่อนนั้น ก็คือว่าไม่ประมาทในบุญกิริยา คือไม่เมามัวเพลินในชีวิตว่าจะยังอยู่อีกนาน ยังหนุ่มยังสาว ยังไม่เจ็บไม่ไข้ ยังห่างต่อความตาย ไม่เมาในการหาทรัพย์สินเงินทองที่ได้ไว้ ไม่เมาในการเล่นสนุกพักผ่อนหย่อนใจ ไม่ขวนขวายทำบุญไว้ก่อน ผู้ทำบุญกุศลช้า ๆ บารมีธรรมอ่อน มีกุศลกรรมไม่พอที่จะต่อต้านกับเหตุการณ์ หรืออกุศลกรรมเก่า ก็จะเข้าตาจน ต้องทนทุกข์และเสียใจในภายหลัง ฉะนั้นเพื่อให้มีสติระลึกได้ในการที่จะทำบุญไว้ก่อน ไม่ว่าจะเป็นบำเพ็ญทาน รักษาศีลเจริญภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง ก็ไม่ประมาทตั้งใจทำให้แน่นหนาไว้ก่อน เพราะเหตุการณ์ทุกข์ภัยอันเหลือวิสัย ที่ไม่ได้นึกฝันต่าง ๆ อาจจะเกิดขึ้นได้ทุกเมื่อ ผู้ทำบุญไว้ก่อน เป็นกำไรของชีวิต ถึงจะต้องดับจิตก็ตายอย่างสุขใจ ดังนัยพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า "ปุญฺญํ สุขํ ชีวิตสงฺขยมฺหิ บุญ

ย่อมนำสุขมาให้ในเวลาสิ้นชีวิต" นอกจากนี้ บุญนิธิย่อมจะบันดาลสิ่งที่เราปรารถนาให้ ดังนัยพระพุทธภาษิตบทสุดท้าย แสดงอานิสงส์แห่งการปฏิบัติธรรมคุจจักร ๔ นั้นว่า "นรชนนั้นจะบรรลุอิฏฐผล ๕ อย่างคือ ๑. ธัญญชาติ ได้แก่อาหารของร่างกายซึ่งเป็นของจำเป็นที่จะต้องบริโภค เพื่อให้มีชีวิตอยู่เป็นสุข ๒. ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ เพื่อจะได้ใช้จับจ่ายซื้อหาและเปลี่ยนเครื่องอุปโภค และป้องกันอันตรายนานาประการ ๓. ยศ ความเป็นใหญ่ เพื่อความสามารถบันดาลให้การงานที่ชอบสำเร็จสมปรารถนาก็ดี โดยได้รับยกย่องช่วยสนับสนุนจากอิสรชนก็ดี มีพวกพ้องมากช่วยให้กรณียกิจสำเร็จ ที่เรียกว่าบริวารยศก็ดี ๔. มีเกียรติ คือเสียงยกย่องสรรเสริญบูชาขจรไปในชุมนุมชนทั้งตามลมและทวนลม ๕. มีสุขกาย คือร่างกายปลอดโปร่งไม่ขัดข้องไม่พิกลพิการ ทุกข์ร้อนด้วยโรคาพาธสุขใจ คือใจใสสะอาด ไม่เร่าร้อนด้วยวิบัติขัดข้อง ไม่ร้อนด้วยราคะ โทสะโมหะ มีแต่สงบเย็นเกษมเปรมปรีดิ์ดังนี้ นับว่ามีชีวิตได้กำไร เพราะอาศัยปฏิบัติตามจักรธรรม ๔ ประการ ดังพระพุทธบรรหารที่แสดงมา พอควรแก่เวลา ด้วยประการฉะนี้.

ร.พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๕/๑๑/๒๕๑๐ โทร. ๘๑๗๗๔๐

บุญช่วย พลอยชุ่ม

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร. 23111
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๑๐